

У ГЛИБ ВІКІВ

Юрій Мицик

●

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНУ ВІЙНУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1648-1658 рр.) НА СІВЕРСЬКІЙ УКРАЇНІ

Продовжуючи публікацію джерел з даної проблематики,* не будемо повторюватися і обмежимося у даному вступі найнеобхіднішою інформацією. Нагадаємо, що Національно-визвольна війна є одним з найважливіших явищ української історії, і не випадково увага до неї нині не зменшується, а зростає. У 1998 р. вперше в незалежній Українській державі і вперше на державному рівні відзначався ювілей початку Національно-визвольної війни - 350-річчя. Було б помилковим ставити крапку на цих урочистостях, оскільки й подальші роки несуть свої ювілеї. 1649 рік - другий рік Національно-визвольної війни теж був багатий важливими подіями і в цілому був переможним для українських повстанців. Досить згадати облогу Збаража та славетну перемогу під Зборовом. Щодо Сіверщини, то тут ситуація була складнішою. Були й перемоги, були й трагічні поразки, насамперед битва під Лоевом 31 липня 1649 р. У цій битві українська армія під командуванням наказного гетьмана, київського полковника Михайла Кричевського (до речі, кума Б. Хмельницького) зазнала поразки від військ Великого князівства Литовського (далі - ВКЛ) на чолі з князем Янушем Радзивіллою, польним гетьманом литовським. У ході битви Кричевського було смертельно поранено, він потрапив у полон, де через два дні помер від ран і розпачу. Але ця поразка не пішла намарно. Армія Кричевського, яка діяла на сіверському фронті, так само як і полки Іллі Голоти, Стефана Подобайла та ін., відтягла на себе сили ВКЛ і не дала їм змоги з'єднатися з коронними (польськими) військами. Це полегшило завдання збройним силам Української держави на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким і дозволило їм виграти генеральну битву під Зборовом, яка визначила долю всієї кампанії 1649 р., забезпечила досить вигідний мирний договір і дала перепочинок від війни Україні на два роки.

До подій цього часу на Сіверщині дослідники зверталися рідко. Українські історики не любили писати про поразки повсталого народу, котрих і так було багато в нашій багатостраждальній історії. Литовські історики, не кажучи вже про білоруських, неохоче зверталися до каральних операцій Януша

*) Мицик Ю. А. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні. // Сіверянський літопис. - 1998. - № 2; № 6.

Радзивілла, а польські воліли писати про діла коронних військ. До того ж, гостро відчувається брак джерел, спеціальних археографічних публікацій з даної проблематики не пригадується, якщо не рахувати додатків до біографії князя Януша Радзивілла, писаної в середині XIX ст. польським істориком Я. Котлубаєм. По суті, єдиний виняток складає класична монографія українського історика В. Липинського, присвячена біографії полковника Михайла (Станіслава) Кричевського.¹ Прагнучи хоча б частково заповнити дану прогалину, подаємо нижче ряд текстів джерел (повністю, в уривках, у вигляді реєстрів).

Насамперед нашу увагу привернули джерела до історії Лоевської битви (31 липня 1649 р.), 350-річчя якої виповнюється у 1999 році, причому ті, що зберігаються в архівах і не друкувалися раніше, або ж такі, що не видавалися східнослов'янськими мовами і є нині бібліографічною рідкістю, як-от Німецька хроніка XVII ст. “Театр Європи”, котра з того часу не перевидавалася і на всю Україну є лише один її примірник. Дану подачу публікації джерел відкриває виявлений нами у одному з польських архівосховищ (взагалі, саме там були знайдені нами пам'ятки архівного походження, що наводяться нижче) анонімний щоденник карального походу князя Януша Радзивілла, польного гетьмана литовського 1649 р., причому його автор, безперечно, брав безпосередню участь у цьому поході, із зброєю в руках придушуючи національно-визвольну боротьбу українського та білоруського народів. Тут, як і в інших джерелах, поданих нижче, зафіксовано відверто вороже ставлення їхніх творців до Національно-визвольної війни українського народу. Тому треба особливо критично ставитися до авторських свідчень, де апологетизуються “діяння” карателів Речі Посполитої і всіляко очорнюються повстанці. Тут і в інших такого роду джерелах повстанці представлені як банда розбійників, замовчуються або фальсифікуються причини Національно-визвольної війни, всіляко розписуються дійсні та вигадані жорстокості повстанців, в той час як репресії карателів виправдовуються і т. д., врешті помітна тенденція до перебільшення успіхів військ Речі Посполитої і навпаки - до применшення успіхів української армії. Але і в таких мутних джерелах можна знайти важливу інформацію про хід військових дій, є тут і дуже важливі визнання ворога, котрий часом не міг замовчати мужність повстанців, всенародну підтримку їх справи.

Цей щоденник стисло говорить про початок карального походу Я. Радзивілла, котрий у порушення умов перемир'я (грудень 1648 р.) між Богданом Хмельницьким та королем Речі Посполитої Яном-Казиміром вогнем і мечем придушував Національно-визвольну війну українського народу, діючим у “Литві” (так звичайно називали представники панівної еліти Речі Посполитої не тільки етнічну Литву, але й Білорусь, частково й Україну). Головна увага невідомого автора звернена на події 30.I-10.II. 1649 р., насамперед на взяття карателями м. Мозиря, яке відкрило Радзивілли шлях на Сіверську Україну. При всій своїй ворожості до українських і білоруських повстанців автор щоденника визнав, що вони, боронячи Мозир, “не тільки не просили за своє життя, але, до останнього б'ючися, гинули”. Помимо волі автора саме карателі змальовані як грабіжники, а згадки про те, що в місцевому монастирі “укрилася маса шляхтянок”, заперечує численні звинувачення повстанців у якійсь особливій їх жорстокості. Дуже цінною є звістка щоденника про контакти мозирських повстанців з Сіверською Україною, про те, що

1) Lipinski W. Stanislaw Michal Krzyczewski // Z dziejow Ukrainy. - Krakow, 1912. - С. 150-513.

“мозиряни послали за підмогою до Овруча, до Лоева, до Чорнобиля і до навколишніх гарнізонів”. Взагалі, свідчення цієї пам'ятки дають можливість краще зрозуміти передісторію Лоевської битви, концентрацію сил Української держави-Гетьманщини та Речі Посполитої в районі Речиці, Лоева, Любеча та Ріпок.

В аналогічному дусі написана реляція невідомого автора про саму Лоевську битву, яку тут подано під № 2. Автор, без сумніву, брав участь у цій битві на боці військ Великого князівства Литовського. Завершує її він описом смерті від ран та розпачу М. Кричевського, яка сталася через два дні після битви, тобто 2 або 3 серпня 1649 р. Очевидно, тоді ж і була написана реляція і відслана комусь з високопоставлених осіб Речі Посполитої. Тут надзвичайно цінними є дані, що стосуються особи Кричевського, його переходу в табір повстанців, навернення у православну віру тощо. Автор визнає при всій своїй ворожості до повстанців їхню майстерність у будівлянні міцного табору “в одну мить”, і це в тяжких умовах успішного ворожого наступу.

Під номером 3 даної публікації вміщено уривки з капітального мемуарного твору Альбрехта Станіслава Радзивілла, котрий понад 30 років обіймав посаду великого канцлера литовського (з 1623 р. до своєї смерті у 1656 р.). Протягом 25 років Радзивілл вів записи у своєму щоденнику, запізнюючися з їх нотуванням від кількох днів до кількох місяців. З огляду на похилий вік і слабке здоров'я, на специфіку посади А. С. Радзивілл не брав участі у військових діях Речі Посполитої, зате був практично на всіх сеймах, багатьох сеймиках, був утаємничений у всі важливі справи Речі Посполитої, особливо ВКЛ. Свої записи про військові дії він вносив у щоденник на підставі численних різноманітних джерел, до котрих мав практично необмежений доступ. Копіюючи ці джерела або роблячи з них витяги та скорочення, переказуючи їхній зміст, Радзивілл робив це не механічно, нерідко коментував їх, нотував свої роздуми. Литовський канцлер був досвідченим і далекоглядним політиком, тому критично ставився до внутрішньої та зовнішньої політики Речі Посполитої, тяжів до поміркованого крила панівної еліти, яку очолював коронний канцлер Єжі Оссолінський. З підозрою він ставився до прагнення Корони Польської змінити федеративний устрій Речі Посполитої і зробити ВКЛ другорядним членом цього об'єднання, дошкульно критикував короля Яна-Казимира. Однак з цього не витікала якась симпатія до українських та білоруських повстанців, більше того, А. С. Радзивілл всіляко оспівував каральні акції війська ВКЛ. При описі подій 1649 р. на Сіверщині він скористався з інформації, яка надходила до Вільна з табору Януша Радзивілла, котрий доводиться племінником старому канцлеру. Це були різноманітні листи та донесення, врешті усні свідчення учасників боїв - польської, литовської та сполонізованої білоруської та української шляхти. Саме на цих джерелах і був побудований опис боїв під Загалем чи Жагалем (село у Речицькому повіті на шляху між Юревичами та Хвойниками), а також під Лоевом. Звістка про заміщення вакансій у державному апараті Речі Посполитої, в т. ч. щодо Ніжина й Остра, була створена на підставі власних вражень Радзивілла як сенатора й депутата сейму Речі Посполитої. Детальніше про твір А. С. Радзивілла нам вже доводилося писати¹, тут вкажемо на те, що повне академічне видання його латиномовного твору було здійснено у Польщі тільки у 70-х роках, після чого Адам Пшибось і Роман Желевський видали його польський переклад², яким

1) Мицик Ю. А. Польська історіографія Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // На чолі козацької держави. - Рівне, 1996. - С. 108-140.

2) Radziwill A. S. Pamietnik o dziejach w Poise. - Warszawa, 1980. - Т. 3 (1647-1656).

ми і користувалися при перекладі українською фрагментів щоденника литовського канцлера.

Під номерами 2 нинішньої публікації подані уривки з німецької (і німецькомовної) хроніки “Театр Європи”. Це дійсно вражаючий фундаментальний твір з огляду хоча б на обсяг і розкішні ілюстрації та карти й плани. Тут охоплюється військово-політична історія Європи 1619-1718 рр., вміщена у 19 величезних томах по тисячі з лишнім сторінок у кожному. Ця друкована у Франкфурті-на-Майні зусиллями родини художників і видавців Меріанів хроніка є рідкісною, принаймні на Україні існує тільки один її комплект (зате повний!) у відділі рідкісної книги Львівського університету. “Театр Європи” писався колективом істориків. Автором 6-7 його томів, де висвітлюються події 1648-1657 рр., був Йоган-Георг Шледер, уродженець Регенсбурга, постать настільки маловідома, що дехто з дослідників, наприклад Ярослав Дашкевич, схильні вбачати тут псевдонім групи авторів. Шледер опрацював значну кількість джерел, які потрапляли до нього переважно трьома шляхами: від німецьких дипломатів; від канцелярії бранденбурзького курфюрста; від німецьких найманців, котрі воювали на боці Речі Посполитої, в т. ч. й під прапорами князя Я. Радзивілла. До останнього найманці-протестанти особливо горнулися, бо він сам був протестантом, як і ряд його підлеглих, наприклад, литовський стражник Г. Мирський. Звідси такий пієтет Шледера щодо Радзивілла та інших карателів-протестантів. До українських та білоруських повстанців, звичайно, ставлення вороже, хоча подекуди, особливо коли мова йде про вождів українських повстанців, Шледер дає і високі позитивні оцінки. Так, він називає “старим героєм” козацького полковника Іллю Богаченка, який діяв у 1649 р. на Сіверщині. Детально про історичні та політичні погляди Шледера нам вже доводилося писати, були й видані у нашому перекладі з німецької українською ті фрагменти “Театру Європи”, у котрих описувалися битви під Жовтими Водами, Корсуном та Берестечком¹. Однак свідчення цієї хроніки про перебіг подій на Сіверщині та у Південній Білорусі у 1649 р. досі не перекладалися, а передрук німецькою відповідних сторінок “Театру Європи” (т. 6, с. 815-819) В. Липинським у додатках до своєї монографії про М. Кричевського не набагато наблизив цю пам’ятку до українського читача.² Щоправда, свідчення хроніки Липинський активно використав, навів у додатках також відомий посмертний портрет М. Кричевського та план Лоевської битви 1649 р., запозичені з “Театру Європи”. Опис у “Театрі Європи” ходу воєнних дій на Сіверщині у 1649 р. є досить об’ємним, писаним тяжкою мовою, потребує розгорнутого коментаря. Залишаючи на пізніше повну спеціальну публікацію українських сюжетів “Театру Європи”, обмежимося тут лише поданнями найважливішої частини опису сіверської кампанії 1649 р. Вкажемо також на деякі особливо цінні відомості, що їх подає хроніка. Це звістка про українського дипломата Силуяна Мужилівського, котрий з-під Зборова повіз на Сіверщину звістку про мир і проводив відповідні переговори про припинення військових дій з Я. Радзивіллом. Це свідчення про активні дії повстанців і після Лоевської поразки, про підхід армії І. Богаченка; це і план табору Я. Радзивілла під Речицею, створений капітаном артилерії ВКЛ Криштофом Айгердом та ін.

Хід Лоевської битви висвітлюють й інші джерела, що наводяться нами нижче у перекладі з польської та німецької мов. Переважна їх більшість виявлена нами

1) Мищик Ю. А. История Освободительной войны украинского народа 1648-1658 годов в освещении немецкой хроники “Театр Европы” // Вопросы германской истории. Русско-германские отношения нового и новейшего времени. - Днепрпетровск: ДГУ, 1982; Мищик Ю., Свешніков І. У світлі німецької хроніки // Жовтень. - 1985. - № 7.

2) Липинський В. Вказ. твір. - С. 508-513.

у польських архівосховищах і вперше уводиться до наукового обігу. Переддень битви відбиває анонімний лист, в основі якого лежить донесення з табору Я. Радзивілла. Невідомий упорядник скоротив це донесення і переслав у такому вигляді до литовського підканцлера Казимира Леона Сапіги. Саме за цим списком і було видрукувано його польським археографом Амброжієм Грабовським понад 150 років тому. Однак Грабовський видрукував тільки першу частину документа (до слів: “Недавно прийшла відомість...”), до того ж, припустився характерних для нього помилок. Так, замість слів “1000 тисяч фунтів” (пороху) він довільно подав: “велика кількість”. Анонімний лист містить у собі ряд важливих свідчень про підготовку походу Кричевського, про його сподвижників, про військову нараду у Чернігові 1.VI. 1649 р., про “завивний універсал” Б. Хмельницького та ін. Хоча В. Липинський піддав слушній критиці деякі дані листа, наприклад, щодо переліку прізвищ сподвижників Кричевського¹, він залишається важливим джерелом до історії збройної боротьби сіверян проти гніту Речі Посполитої.

Лоевській битві присвячено ще декілька листів, що наводяться в основній частині даної публікації і додатках. Це, звичайно, листи самого Я. Радзивілла, але не поступається їм за своїм значенням і лист литовського стражника Г. Мирського, який описує малознаний бій під Лоевом на початку червня 1649 р. Надзвичайно важливим тут є те, що лист засвідчує існування окремої лоевської сотні у 1649 р. Очевидно, за умовами Зборівського миру, який все ж був компромісним, керівництву Української держави-Гетьманщини довелося піти на ліквідацію і цього військово-адміністративного утворення.

Інша група наведених нижче документів стосується насамперед подій 1651 р., які пов'язані з подіями під Лоевом та Ріпками влітку 1651 р. Їх кульмінацією була нещаслива для повстанців битва під Ріпками 6.VII.1651 р., де поліг і чернігівський полковник Мартин Небаба. Про це безпосередньо йдеться у анонімній німецькій (німецькомовній) брошурі - “летючому листку”, виданому у Вроцлаві у липні-серпні 1651 р.² Цей документ базується на анонімному листі з литовського табору під Любечем від 13.VII.1651 р.* Автор листа служив в армії Я. Радзивілла і після невдалої спроби оволодіти Черніговом повернувся разом з князем до Любеча, де й написав свого листа. Це сталося через два тижні після битви під Ріпками, через що автор дещо неточно її датував (5 липня замість 6-го). Відзначимо, що існує і польський відповідник німецької брошури - “авізи про розгром Небаби від 13 липня 1651 р.”, який зберігається у відділі рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові. Дана “авіза” була скопійована у XVIII ст. з документа, що зберігався у архіві Радзивіллів у Несвижі. У збірнику з бібліотеки Чарторийських є ще одна “авіза” від 18.VII.1651 р. Автор друкованого “летючого листка” не включив її до свого видання, але її початок з датою (18 липня) потрапив до нього.³

“Летючий листок” містить у собі ряд важливих свідчень. Досить вказати на те, що козаки називали Небабу “батьком” (Batko). Цікаво, що ця брошура була використана як джерело німецьким хроністом середини XVII ст. Йоахимом Пасторієм і лягла в основу його знаменитої праці “Війна скіфо-козацька” (Гданськ, 1684) про битву під Ріпками.

Певну цінність мають і “новини”, вміщені нами під №№ 8-9. Вони були

1) Липинський В. Вказ. твір. - С. 425.

2) “Оссолінеум” (Вроцлав). - Відділ стародруків. - XVII. 4299. III-а.

3) Бібліотека Чарторийських. - Відділ рукописів. - № 145. - С. 213-218. Копія саме з цього списку зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки НАН України у Києві під №.

*) Цей лист ліг в основу іншого, від 30. VII - 1649 р., поданого нижче під № 10.

виявлені нами в рукописі № 1673 відділу рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові. Вони були писані німецькою мовою важким готичним шрифтом. Судячи з усього, в їх основі лежать листи з литовського табору або з Варшави. Ці “новини”, як і “летючий листок”, друкувалися нами в перекладі російською,¹ однак це видання було здійснено у малотиражному збірнику, котрий є практично недоступний читачам. У зв'язку з цим вважаємо доцільним здійснити перевидання цих невеликих за обсягом документів, цього разу вже в перекладі українською мовою.

Решта документів стосується російсько-українського походу 1654-1655 рр., внаслідок якого вся Сіверщина і значна частина Білорусі були очищені від військ Речі Посполитої. Тут, між іншим, міститься важливе свідчення про долю колишнього козацького полковника Криси, який перейшов під Берестечком на бік Польщі. У 1654 р. збирав проти московських військ найманців, щоб воювати їх “способом Лісовського”. Тут мається на увазі білоруський шляхтич Лісовський, котрий створив невеликі, але добре озброєні загони з досвідчених добровольців, в першу чергу запорожців, котрі завдали ряд відчутних ударів Московській державі в роки “смутного времени” на початку XVII ст.

Наприкінці зауважимо, що в публікації, звичайно, збережені загально-живані скорочення типу: п. - пан, й. к. в. - його королівська величність, й. м. його мосьт та ін.

Сподіваємося, що подальші архівні пошуки принесуть ще чимало важливих знахідок, котрі дозволять дати набагато повніше, ніж досі, уявлення про події Національно-визвольної війни українського народу 1648 - 1958 рр. на території Сіверської України.

№ 1

1649, січня 30-лютого 10. - Щоденник невідомого автора з війська князя Я. Радзивілла про хід боїв на Поліссі.

“Після отримання князем й. м. (Янушем Радзивіллом - Ю. М.) відомості, що всі казацькі * війська з Польщі і з Волині пішли на Україну і що литовські краї від Берестя і Пинська, котрий (Пинськ) поклав кінець (?) своїй ребелії, не мають жодної небезпеки, залишив за проханням місцевих обивателів полк й. м. п. Феліціана Тишкевича, а сам з військом виступив 20 січня** з Берестя і, йдучи волинським кордоном, очищав від цього гультайства ті краї і, караючи приводців ребелії, став 28 січня у Невлю (?). Там з'єднався з половиною війська, яка була під командуванням й. м. п. стражника литовського (Г. Мирського-Ю. М.).

30 січня з Нобля, виступивши на Городок, він став 5*** лютого у Турові. Це місто, знаючи про військо, піддалося ротмістру п., гетьмана, від князя й. м., посланому і з'єднаному з людьми к. й. м.****, але так, що спочатку всі козаки і бунтівники з усією здобиччю цілими пішли на Волинь, залишивши беззбройний плебс, котрий відкрив брами.

6 лютого, на другий день, послав князь й. м. п. Павловича, давши йому в свою козацьку хоругву з поручником п. Ходорковським, а другу, козацьку, п. Романовського, третю - п. Кінського****, та дві драгунські п. Гонсевського і п. полковника Тизенгауза з його поручником п. Ропом.

7 лютого. Потім на другий день князь й. м., спорудивши табір і давши старшинство у

1) Мъщык Ю. А. Немецкие “летучие листки” об Освободительной войне украинского народа 1648-1658 гг. // Вопросы германской истории. Классовая борьба и социальные движения нового и новейшего времени. - Днепропетровск: ДГУ, 1981. - С. 144-156.

*) В іншому списку (з ВР Бібліотеки Чарторийських) - “польські”, що є помилковим.

**) В іншому списку: 10 січня.

***) В іншому списку: 8 лютого, що є помилковим.

****) В іншому списку додано: “Корецького”.

*****) В іншому списку: “Лунського”.

ньому п. Голімонтові, гусарському поручнику й. м. п. хорунжого литовського (Богдана Огинського - Ю. М.), вийшов з кіннотою, взявши деякі хоругви з (спеціально) відібраних вояків, а деякі - повністю; взявши з своєї гусарської, й. м. п. смоленського воеводи (Єжі Кароля Глебовича - Ю. М.),* з князя м. п. конюшого (князя Богуслава Радзивілла - Ю. М.), з (хоругви) й. м. п. хорунжого литовського і з (хоругви) й. м. п. стражника (литовського Г. Мирського - Ю. М.) - по 50 кінних без списів, рейтарську п. Ганскофа, козацькі п. більського старости, п. Курпського, п. Єсмана, п. Довгяли. Драгунські ж - п. майора Ясперта, з'єднану з іншими: одна - п. полковника-лейтенанта Оттенхауза, друга - п. Ельсниця, третя - й. м. п. стольника литовського (О. Гонсевського - Ю. М.), четверта - п. Каецького, п'ята - п. Вехмана. З цим людом виступив князь й. м. до Мозиря кінно, без возів у неділю пополудні.

8 лютого перекинув князь й. м. з Петрикович до п. Павловича ще дві хоругви: козацьку п. Довгяли і драгунську п. Вехмана.

9 лютого в полудень став князь й. м. у Стриковській слободі, де довелося перепочити людям, годуючи коней, до вечора, за дві милі від Мозиря. Цього дня п. полковник Тизенгауз прийшов з загоном, між тим п. Павлович в понеділок, тобто 8 дня, підступив під Мозир. Його зустріли в полі під містом, але в бій не пішли, тільки закликали на розмову, показавши універсал п. брацлавського воеводи (А. Киселя - Ю. М.), а другий - Хмельницького з листом** свого полковника Міхніка (Михненка -Ю. М.), перед тим бурмістра, котрий на днях повернувся від Хмельницького з комісії (в Переяславі - Ю. М.) з прапором і бубнами на нове полковництво. Котрі (універсали) п. Павлович прочитав і послав до міста одного товариша, Верховського, (з тим), що є добра нагода, що він посланий від князя й. м. гетьмана для приготування квартир війську, щоб нічого не боялися. Ті ж затримали товариша (Верховського), закували і пообіцяли не тільки не впустити (до Мозиря військо Радзивілла), але боронитися насмерть, ще й до Вільна загнати (Радзивілла). Пан Павлович, однак, бачачи такі універсали, послав до князя й. м. пана гетьмана по інформацію, а сам відступив на милю до села і там став на ніч. Цей Міхнік з колишнім сідлярю, (тепер) полковником, виступив з 600 чоловік (з міста). Він хотів зайти в тил селу, будучи туди проведеним через одного селянина, котрий з цього села прийшов до міста; але знайшов там сторожу і самих (вояків Павловича), готових до бою. Він вдарив з кількох боків, розгромив сторожу, де загинуло й кілька товаришів і понад десять пахолків; напевно, досягнув би більшого, якби не вступили скоро в бій драгуни пана Вехмана, котрих, однак, було понад десять забито і всіх - бердишами, і не виперли їх з села. Потім наші, сівши на коней, напустилися добре на них і дали доброї прочуханки, від коней відгромили, але вони лісами втекли до міста. Між тим князь й. м. 9 лютого став на півдні у Стрихотіві***, після опівночі виступив, а по дорозі йому було передано в'язня від п. Ходорковського в панцирі, взятого в тій нічній забавці. Після цього князь й. м., бачачи вже таку впертість і заядлий дух цих зрадників, загрозу нових вилазок, ще швидше поспішив і став під містом зі сходом сонця.

10 лютого, прагнучи зменшити їхній опір, він наказав п. стражнику написати листа до міщан, аби розмислити, що чинять, пригадавши їм Пинськ і офіруючи їм милість, врешті, щоб вони обрали собі життя або смерть. Але вони ані того листа брати від трубача не хотіли, ані читати його, правда, один спійманий піп твердив, що листа було читано на ринку і що одні хотіли піддатися, але цей сідляр з своєю великою партією декларувався битися на смерть і наказав того листа назад в поле виткнути, взагалі, дуже ляяли посланця, врешті наказали йому швидко їхати геть, погрожуючи, що його заб'ють. А все це робив сідляр, бо Міхнік пильнував іншого боку (міста). Трубач, уткнувши лист на милосердя перед валом, від'їхав і зустрів князя й. м. Зразу ж після цього князь й. м., вишикувавши військо, виступив. З правого боку людям, які б пішли на штурм, були рови (?), зарослі густим дубняком, і гора, на котрій снігвали навколо люди густими купами, було видно верхи гумен. Тоді князь й. м., побуюючися нападу з (цього) боку, наказав пану Єсману його хоругвою і значком челяді пробиратися за рови (?), котрий ледве на чверть милі зміг пройти і там очистив гору, а подаючи знак п. Павловичу, запалив халупи. Потім він наказав драгунам зсісти з коней і за ними присунув закриті гармати під їхні (ворожі) шанці. Праве

*) В іншому списку вставлено: "двома".

**) В іншому списку тут знаходимо також "до".

***) В іншому списку - Крихотіві.

крило князь дав драгунам своїм і пану стольника литовського під команду п. Оттенхауза, а ліве -п. Раєцькому і Сакенові, поручнику п. Ешниця. Між тими двома пустив гарматки п. Ганскофа на допомогу, за ним - всі гусарські хоругви. Вони (обложені) довго витримали і густо стали на валах, не стріляючи. Як тільки вдарили з гармат, всі вони кинулися за вал. Підійшла піхота і дала їм вогню, вони разом (стріляли) не різко якось, а помірковано, жоден свого не схибив. Як тільки кулі були випущені, ліве крило почало трохи слабшати. Побачивши це, князь й. м. став при артилерії, дав підмогу і наказав п. Ганскофу йти (в наступ); цей вдарив під самі вали і, спішившись з усім загоном, вистрілив з рушниць по шанцях і мужньо їх опанував. Між тим і гусари, котрих князь й. м. сам до самих валів привів, не були довго прохані, зсівши з коней, дали підкріплення і так, з допомогою Божою, взяли штурмом місто, вирубавши тих, що були на валах і тут нарахували 140 трупів. Потім кинулися до вулиць, де піхота, стріляючи у вікна і в доми, йшла до ринку, а гусари з рейтарами пішо воюючи, клали ворога з рушниць.

На полі князь й. м. залишив при артилерії частину хоругв і челяді, а частину лужної (челяді) пустив берегом Прип'яті, котра переполовинює місто. Там були широко пороблені вали на вулицях, які йшли до берега; поробили з криги, ніби вали, дивовижні на деяких місцях мали бійниці для стріляння з пекарень, і заставили (проходи) навантаженими сьнями. Вулиці від монастиря запалили, бо інакше вибити їх з домів не могли. Тим часом князь й. м. наказав полковнику Тизенгаузу, давши йому і п. Госеровського, старосту більського з козацькою (хоругвою) вдарити боком міста на київський шлях, щоб з'єднатися з п. Павловичем і людьми, котрі з ним були. Цей, прийшовши, пустив звідти драгунів і пахолків з сокирами на штурм, вдерся до міста.

Там Всемогутній Бог вчинив помсту над бунтівниками, заядлими і забувшими (підданство), котрі не тільки не просили за своє життя, але до останнього б'ючися, гинули. Все місто було встелено трупами; інших (бунтівників), що ховалися по пагорбах і ровах, вистрілювали, як дичину, тягли з пагорбів, стинали їм голови. Сам Міхнік* дістався живцем, схоплений поручником Довгяли, а два сотники загинули. Сідляр, зрадник, завчасу втік ровами з двома іншими, але його сина, котрий боронився при шанці, було вбито. Князь й. м., увійшовши до міста, особливо до жіночого монастиря, у котрому укрилася маса шляхтянок, дав наказ своїм гвардійцям відсалютувати, перейшов на інший бік міста, де ще була забавка з ними** в полі і поклав (там) кілька сот (бунтівників) трупом. Потім все місто було віддано (жовнірам) на грабунок. Хоча й було заборонено палити місто, однак не допустити цього ніяк не можна було, бо не тільки пахолки, беручи здобич, палили, але й самі зрадники, сподіваючися, що з цієї тісноти викурять наших вогнем. Через це ставати на квартири в місті, яке в кількох місцях потужно горіло, було неможливо, тому князь й. м. з військами пішов назад до села і там став. Він послав до Турова, щоб весь табір прибував (сюди), а сам залишався з військом у великій готовності, бо мозиряни послали за підмогою до Овруча, до Лоева, до Чорнобиля і до навколишніх гарнізонів, котрих сподіваємося скоро привітати. З милості Божої наші втрати невеликі, але не без них, як-то буває. Старшини всі з рейтарів п. Ганскофа (поранені), п. Сей поранений в губу і в руку, капрал п. Шифман вбитий, забито і кілька пахолків, а сам (Ганскоф - ?) був на валу бердишем вдарений і збитий з валу, але завдяки чудесному захисту Бога вцілів, тільки коня під ним було поранено. Пана полковника-лейтенанта Оттенхауза легко поранено кулею в лоб над оком, а його жупан (пробитий) у трьох місцях. На цьому боці міста було вбито і поранено кілька десятків драгунів, а на тому - теж, найбільше драгунів п. Вехмана і п. Ропя, кілька офіцерів, карателів і сержантів загинуло.

10 числа (?) після такої гарної і ясної ночі і такому ж сході сонця впав такий густий туман, що коли військо йшло, то ледве міг один другого бачити у шерензі, а біля сонця зробилося коло на кшталт веселки, що не обійшлося без диявола. Шляхта, яка у цих зрадників сиділа у в'язниці і була визволена, розповідала потім, що в місті якась жінка мчала, сидячи голою на коні, з розпущеним волоссям і всі громади людей у місті обігала довкола, плюючи на землю (на знак того), що так ляхів мали заплювати, підіймаючи цим їхній дух.

*) В іншому списку додано: "полковник".

**) У іншому списку: "з іншими".

І бачили деякі, бо іншим не довелося цього побачити, що коли ми виступали з Турова, то у повітрі було видно видно списа, вістрям звернутого у бік Мозиря“.

(Бібліотека Польської Академії наук у Кракові. - Відділ рукописів. - № 1017. - Арк. 51-54. - Копія др. пол. XVII ст. Інший список (XVIII ст.) зберігається: Бібліотека Чарторийських у Кракові. - Відділ рукописів. - №398. - С. 26-31. Переклад з польської).

№ 2

1649, початок серпня. - Табір військ князя Я. Радзивілла (?). - Реляція про Лоївську битву, писана невідомим шляхтичем Речі Посполитої. “Опис розгрому козаків військом В. кн. Литовського.

Князь єгомость гетьман дізнався від полонених, що ворог виступив у похід на Речицю, де стояв наш гарнізон, тому послав пана Павловича, ротмістра, з 800 чоловік для відсічі (ворогу). Він доручив йому йти з Речиці на Брацлав*, де був неприятель, з'єднатися з паном Коморовським, поручником гусарської хоругви князя й. м. пана гетьмана, якого з великою чатою теж було відправлено під Брагин, щоб вчинити ворогу афронт і потужно його громити, щоб змогли йому завдати втрат і привести достовірних язиків. Тим часом (князь) заходився якнайліпше фортифікувати табір, потім було наказано міряти вали, котрі мали йти навколо табору. Сам князь для огляду цієї роботи, виїхав з табору, взявши з собою пана стражника литовського (Г. Мирського - Ю. М.) і пана полковника Тизенгауза. Але в цей момент прибіг товариш з підхоругви п. Барчиковського, котрий з лужною челяддю їздив по жито, і приніс звістку, що бачив своїми очима у півтори милі звідси неприятеля, який наступає з великою потугою. Тоді зразу ж князь й. м. скерував до табору п. стражника, наказуючи, щоб всі сідали на коней, а сам залишився у полі і бачив челядь, яка з усіх сил тікала з поля, і кількадесят козаків, які захоплювали башти в полях перед табором. Він (князь) одразу після цього наказав хоругвам виступати з табору в поле, а між тим неприятель швидко вийшов з лісів і вкрив поле перед табором кіннотою, котрої було 10 тисяч, вчинив потужний крик, вигукуючи і татарське “гала, гала“. І наші хоругви почали виступати, а найпершою - надвірна козацька й. м. князя, з котрою поручник пан Ходорковський рішуче помчав, вдалив на неприятеля, але й сам, неборак, в живіт (?) дістав тяжку вогнестрільну рану, з котрої, очевидно, вже не одужає; піхота, виступивши разом з кіннотою, зразу їх (ворогів) від шляху стала відстрілювати.

Тим часом наші гусарські хоругви дуже рішуче напосілися на них, а коли Господь Бог хоче допомогти, (то чинить так), що пан Коморовський, поручник князя й. м., який був з чатою десь відправлений, почувши (сильний) крик, дав залп і кінно якнайпотужніше вдарив на ворожий тил; а, всівши на нього з тилу, розірвав надвоє (його лави). Там щиро тонучий (??), добре довели, що всі вміють в руках тримати зброю (?) і густо покладали ворожого трупа, без значної шкоди своїх, бо тільки пана Коморовського було поранено, і то легко, а вбито було товариша й. м. п. смоленського воєводи, іншого (товариша) пана стольника, а третього (товариша) з-під хоругви козацької й. м. князя. Оскільки ж справа діялася на полях, змішаних з лісом, то ворог правим крилом швидко кинувся до лісу і за мить у лісі окопався, використавши нарубану лозу, врешті і трупи людські та кінські, роблячи з них собі заслону. Ліве крило, будучи розгромленим, пішло врозсип, частина котрого на болоті вище ставу, що лежав біля табориська, зібралася і почала давати відсіч та відстрілюватися. Але (ця частина) була оточена хоругвами наших: п. Курпського, п. Мелешка, п. Гротуса і надвірної козацької хоругви князя й. м. А коли у наступ перейшов п. литовський стольник (О. Гонсевський - Ю. М.) з гусарською хоругвою, причому під ним теж було вбито коня, і драгуни, котрими командував пан майор Нольд, то (ця частина козаків) була розгромлена і дощенту вирубана.

Тоді з шанців, які знаходилися над Дніпром напроти (наших) окопів, неприятель, що лежав за рікою, переправився байдаками і човнами нижче (?) по Дніпру, докладаючи всіх зусиль, щоб дати допомогу козакам. Тоді князь й. м. кинувся в цей бік, залишивши тут п. стольника, а взявши з собою п. полковника-лейтенанта Ганскофа. Він наказав йому боронити переправу і не забувати про тих (повстанців), які вже переправилися і почали шкодити. Він дав йому кілька піхотних і козацьких рот, а той, як добрий кавалер, цілком виконав

*) Очевидна помилка. Має бути: “Брагин”.

гетьманський наказ, добре напосівшись на неприятеля, в чому йому (Ганскофу) допоміг і п. Паша, поручник козацької хоругви пана польного писаря. Хоча у першому зіткненні було поранено й самого капітана Польша (Больша - Ю. М.) аж двічі, а також його ротмістра і пана Квінтінга (?), драгунського хорунжого й. м. князя, а крім них, ще понад десять драгунів було поранено, а двох забито, однак зовсім не зупиняючися, ще потужніше з високим (бойовим) духом наступали і ворога сильним вогнем і кінною навалою скинули в Дніпро. Ворог мусив проминути човни і рятуватися вплав. Був там втішний спектакль, коли їх понад 3 тисячі пливло і навіть не можна було бачити воду за їхніми головами, а (наша) піхота, стоячи на березі, так густо давала вогню, що ледве сотня-друга, максимум – триста (ворогів) вийшло на протилежний берег. Отих переправивши, князь й. м. рушив до поля і там дістав відомість від одного перекинчика, шляхтича з-під (...) * Мінгайла, а також від в'язнів, котрих немало було взято і приведено до князя й. м., що ворожий табір і гарматки ще йдуть позаду. Тому він послав п. стражника литовського з доброю частиною кінноти і піхоти і перестріли (табір) у чверті милі (звідси), там особливо відзначилася козацька надвірна хоругва, німецька піхота пана Рейнгольда Тизенгауза і драгуни п. Вехмана, які розірвали табір, піхоту порубали, взяли чотири гарматки і порох; лужна челядь з драгунами захопила величезну кількість возів з провіантом і коней.

Тоді київський полковник Кричевський, гетьман цього війська, виступив з лісу проти всіх стоячих хоругв. Зразу ж князь й. м. пустив на лівому фланзі піхоту угорську, на правому чагарником - драгунів п. Дуновая, а решті хоругв, особливо гусарській (...), * наказав наступати в центрі. Тим часом німецька піхота пана полковника-лейтенанта Оттенхауза підійшла з кількома полковими гарматками. Спочатку ворога загнали в ліс, а потім - з лісу до табору (його). Пан Оттенхауз з своєю піхотою пішов на штурм, котрому допомогло товариство князя й. м. з своїми пахолками і хоругви й. м. п. смоленського воеводи (Єжі Карла Глебовича - Ю. М.). Штурмували понад дві години, але потужному табору, який на великий подив (всіх), було в одну мить так майстерно і потужно зроблено, не могли дати ради. Оскільки ж наближалася ніч і було поранено офіцерів з піхотою, насамперед п. Кричковського, капітана; п. Ропя, капітан-лейтенанта п. полковника Тизенгауза; п. капітана Вехмана, п. Тишкевича, ротмістра угорської піхоти й. м. князя, а менших офіцерів та піхоти - кілька десятків. Там же пан Криштоф Кошовський, товариш з хоругви князя й. м., котрий мужньо командував кіннотниками і піхотинцями на валах, впав поранений з димом, а через це його челядь завагалася, а піхота через брак куль, котрих кожен вистріляв тоді по кілька десятків, теж почала розгублюватися. Через це й. м. князь наказав чинити відступ, залишивши цю забаву собі на завтра.

Потім було чути, коли хоругви відходили з поля, великий крик і галас між ними (повстанцями), очевидно, на адресу їхнього старшого. Коли князь й. м. послав (на другий день) ранесенько проти ворога Смольського, той, вступивши (в козацький табір), дав знати, що там їх (козаків) нема. Туди рушив пан стражник і застав тільки порожній табір. Однак неподалік від табору він знайшов полковника Кричевського, який лежав на ношах, котрого, очевидно, не змогли пораненого винести, і Шапку, сина пана вітебського військового (Василя Шапки-Хотольського - Ю. М.), котрому ядро з нашої гармати відірвало ногу. **

Князь був дуже вдячний такій (зустрічі) і негайно наказав старанно лікувати його (Кричевського), бо треба знати, що цей Кричевський є шляхтичем, берестейським обивателем, улюбленцем небіжчика п. краківського (С. Конєцпольського - Ю. М.), і при ньому він був чигиринським полковником. Там він по смерті п. краківського випустив з в'язниці цього зрадника Хмельницького, чим собі заробив у нього на фавор. Коли Кричевський був спійманий тепер (після Корсунської битви - Ю. М.), Хмельницький викупив його у татар, давши за нього чотири тисячі талярів і охрестивши його на свою віру, вчинив його з Станіслава Михайлом і став кумом його синів. А з цієї любові він дав йому Київський полк і над всім Військом Запорозьким, яке сюди до Литви йшло, вчинив головним, обіцяв йому також таку допомогу, яку б він сам собі бажав. Оскільки такий в'язень був дуже важливим, князь наказав його старанно лікувати, але досі важко було чогось допитатися у нього (Кричевського). Коли ж йому знайомі нагадували про його шляхетство і колишні заслуги,

*) Одне слово написано нерозбірливо.

***) За даними В. Липинського, Шапка помер через 2 години після того, як потрапив у полон.

він небагато слухає і тільки знизує плечима; більше спить, а щоб його вилікувати, на те немає жодної надії. З реляцій в'язнів, котрих взято в бою і досі приводять з лісів, хоча вони між собою і не сходяться на тисячу-дві, що звично для конфесат, але можна констатувати, що їх було близько тридцяти тисяч. Кричевський перед (приходом) Смольського у таборі, перед тим, як його схопили, як він визнавав, мав з п'ятнадцять тисяч до бою селян і черні, котрі громадилися до нього в купу з усіх сторін. Але він не сподівався такої готовності і рішучості війська застати, щоб його у лісі, котрий вони вважають собі за найкращу фортецю, воно мало мацати й бити.

На другий день князь й. м. об'їжджав поле битви, на котрому густо лежали трупи, вражені вогнепальною та холодною зброєю. Протягом двох днів було поховано 2700 (тіл) у чотирьох могилах, решту, велику кількість, трупів було вивезено, крім тих, котрі на віддалі були, в темній лісовій гушавині, де вони, будучи устрілені чи порубані, не могли далі йти, падали. Їх було недоцільно (?) вивозити, бо це зробити було досить тяжко. Інших же, особливо з числа старшини, вбитих в таборах і в лісах, на місці закопали, бо ми замість трупів бачили тільки могили. Цього ж дня князь й. м. послав роз'їзд в кілька сот кінних на розвідку, куди неприятель обернеться. Цей роз'їзд привів сьогодні кількох в'язнів. Їхні конфесати, окремо списані, посилаються при тих, котрі досі мало наше військо. Сподіваємося і далі мати успіхи, але найбільше нам допікає брак провіанту (...)*, сумніваємося (?) і в піхоті, і в кінноті, котрі ще мають вози; челядь же терпить голод; вона їздить в поле по жито і рідко повертається, навіть і по траву нема кого послати, бо селяни не тільки наводять на них козаків манівцями й лісами, але й самі крадуть їхні гроші, отже, скарбу досі не видно і не сподіваємося його побачити. А чверть (...) кінчається за тиждень, звідси велика загроза затримання жовніра на службі без хліба і грошей. І в цей час власне треба чекати прибуття до неприятеля від Хмеля всіляких підкрплень козацьких і татарських, про що одноставно свідчать конфесати всіх в'язнів.

Як і зразу, не було перспектив на вилікування у приведеного до табору цього зрадника Кричевського через тяжку вогнестрільну рану в око і в голову, а найбільше через відчай за програну битву, через який (програв) він власне впав у манію, так і (тепер) ніц не помогло ревне старання вилікувати його згідно з наказом князя й. м. Це князь й. м. вчинив, щоб дістати у нього потрібну інформацію про замисли та зустрічі Хмеля, як у дуже довіреній (у Хмеля) особи. Власне, при виході цієї піхоти він сконав з десперації дуже гарно, бо коли його питали, чи хочеш попа, відповідав: "Тут треба сорок попів". Коли ж (запропонували) католицького ксьондза, (то відповів): "Волюю, праве, відро зимної води" ("Wole prawi widro zimnej wody"). Весь час зітхав і потім рвав (волосся на голові), з розпачем кажучи ці слова: "Чи то проста річ, втратити тридцять тисяч людей!?"

(Ягеллонська бібліотека у Кракові. - Відділ рукописів. - № 5. ЕЕ. III. 1. - С. 863-866. - Копія др. пол. XVII ст. - Переклад з польської).

№ 3

1649. - Уривки з мемуарів литовського канцлера Альбрехта Станіслава Радзивілла.

"... Також у Литві, під Загалем в Білорусі, вирубано дощенту кілька тисяч козаків, а їхнього вождя, Голоту, котрий за заслуги домагався від Хмельницького Князівства Литовського, було вбито чи то нашими, чи то самими козаками. На похороні отримав палю, а замість жалібниць - круків...

Литовська сторона здобула перемогу більшу, ніж перед тим. Мій племінник гетьман (князь Януш Радзивілл - Ю. М.) знав, що козаки мають підійти, але йому перешкождало віроломство селян, котрі пильнували шляхів, щоб будь-яка вість про ворога не дійла до наших. Отже, він вислав з Коморовським (Самуелом Олександром - Ю. М.) 1000 кіннотників для взяття ворожих полонених. Тим часом двоє з дрібних солдатських слуг вишло за провіантом з табору і натрапило на козаків. Одного з них схопили, а другий вирвався і повідомив про наближення ворога. Той, кого спіймали, сказав правду, що наші очікують на них (ворогів) з малими силами, і тільки 2000 вислано, щоб довідатися про козаків. Вождем

козаків був шляхтич Кричевський; цей, взятий до неволі з Потоцьким (під Корсунем - Ю. М.), був викуплений Хмельницьким і, як взірцевий солдат, поставлений на чолі війська, чисельність якого сягала 35000. Його послали на Литву, щоб громив наше військо, а гетьмана взяв як полоненого. Домовився з Хмельницьким на тих умовах, щоб йому дісталися королівські добра, а він, Кричевський, займе шляхетські добра.

Неприятель, довідавшись про те, хоч планував вночі вдарити на наш табір, але, маючи перевагу, зневажив нас; у полудень став потужно натискати на наших, наслідуючи татарські крики: "Алла". Пробували вдертися на вали, але були потужно відбиті нашим військом і зазнали поразки. Також кіннота мужньо билася. Тим часом з волі Божої Коморовський, котрий власне перед цим був посланий для вивідання чогось певного про ворога, почув брязкіт зброї і гарматний грім; перестережений цим, він якнайзручніше атакував ворога з тилу і зламав його лави. Там було дуже багато вирубано (козаків) при малій шкоді наших, був легко поранений сам Коморовський і інші нечисельні. Отже, ворог мав відступати до лісу і робити там засіки.

Коли це діялося на правому крилі, ліве теж було розпорошене: частина вирубана, частина тікає під охорону лісу. Однак було дано знати, що ворог із поставлених на другому боці Дніпра укріплень хоче на човнах переправити підмогу козакам. Тоді сам гетьман, залишивши в таборі стражника (литовського стражника Григорія Мирського - Ю. М.), пішов, щоб перешкодити ворогу дістатися сюди. Він наказав певному капітану, щоб вдарив на тих, котрі були з цього боку і вже починали оточувати себе валом, що й було виконано. Дуже сильно билися з обох боків, але, не можучи опертися нашим, (неприятелі) були зіпхнуті до ріки, а не отримавши човнів, мусили пливти. Було їх до 3000, так що з-за їхніх голів не було видно води. І ці голови брали на мушку наші піхотинці, що стояли на березі, отже, їх ледве 300 вискочило з того погрому. Приємно було дивитися на таку кількість пливучих, а водночас тонучих (ворогів).

Виконавши це завдання, гетьман довідався від шляхтича-перебіжчика, що ворог є ще в тилу і веде за собою гармати, то послав проти них кілька хоругв, і сталося з ними те, що й з іншими (ворогами).

Прибув врешті сам Кричевський і цілий день йшла битва з перемінним успіхом. Коли ворога відтиснули до лісу, вечір застав козаків, що лишилися, у створеному (нашвидкоруч) укріпленні. Було чути серед них крики і лайку на Кричевського, вся ніч була неспокойною. Рано був висланий гетьманом Смольський, але не знайшов уже там нікого з козаків і відправив негайно спішного гінця до гетьмана, а цей дав доручення стражнику довідатися про те, що там діється. Той знайшов, що козаки зникли з того місця; знайшов тільки вкритого ранами Кричевського та шляхтича Шапку (Василя Шапку-Хотольського - Ю. М.). Гетьман вдячно прийняв такого гостя і було зроблено все, щоб він одужав, але даремно, бо він, втративши свідомість, помер. Коли побачили, що він вже при смерті, запитали, чи хоче він покликати русинського духовного попа. Відповідь: "Тут і сорока (попів) не вистачить". Дехто згадав про католицького (духовного), але він знову (відмовив), і швидше зичив би собі води. Потім, стогнувши і рвучи на собі волосся, він багато разів повторював: "Чи то мала річ загубити 30000 чоловік?". Швидше, розпач, ніж рани спричинили йому смерть. Кажуть, що він сказав також: "Це швидше мені належало мати у полоні Радзивілла, а сталося навпаки".

Ось так, доконавши ворога і взявши, вважай, 50 корогов, їх послав гетьман королеві, призначивши одного з своєї роти на прізвище Сокира, щоб йому оте подарував. Презентація цих (трофеїв) спізнилася через інші королівські плани. (Ця) перемога була отримана у останньому дню місяця (липня)...

Місяць вересень.

...Литовське військо, отримавши від короля відомість про укладення миру (під Зборовом - Ю. М.), на силу було вгамоване гетьманом, бо жовнірам ще не був виплачений жолд, вирішило чекати на заплату до закінчення сейму. Тим часом їх було поділено (для постою) на королівських добрах...

1651, місяць грудень.

... Так були поділені вакансії по смерті гетьмана (М. Потоцького - Ю. М.): ...Барське

староство - моему кузену Радзивілли, конюшому литовському, Ніжин - коронному маршалку Любомирському, брату моєї дружини, Остер - коронному підскарбію Лещинському; (передачу) гетьманства, однак, відклали...“

(Radziwill A. S. Pamietnik o dziejach w Polsce. - Warszawa, 1980. - Т. 3. - С. 206-208, 219, 316).

№ 4

1649. - Уривки з німецької хроніки “Театр Європи”.

“...Його королівська величність закінчив всі приготування до походу проти ворога, лише чекав німецьких солдат, котрих йому повинен був прислати бранденбурзький курфюрст і котрими командував полковник Хубальд. Й. в. видав патент, згідно з яким (той) мав набербувати кілька полків. Також призначив король Богуслава Радзивілла генералом своєї гвардії, а полковниками стали Вайєр, Хорф, Вайдель та інші.

Між тим настала зима (1648-1649 рр.), котра була незручна для ворога, тому він покинув поле битв і вирушив на свої старі квартири...

Князь Радзивілл робить добрі успіхи.

З нового, 1649 р., князь Радзивілл найкраще використав час, бо тоді як все живе поспішило на коронацію (Яна-Казимира) до Кракова, він виступив до кордонів Корони (Польської) і визволив всю Литву. Ворог відступав скрізь; зайняті ворогом міста знову піддавалися, вожді і приводці реbelie були або видані, або загинули від меча чи були посаджені на палі. Городок, Туров і багато інших міст були очищені. Мозир, котрий відмовилися здавати, було стиснуто з усіх боків і взято штурмом. Коли польські і німецькі вояки побачили, що піхота дуже послаблена від (дій) ворога, то злізли з коней і пішли на штурм. Полковник-лейтенант Ганскоф виявив мужність і був першим на валу. З іншого боку вдарили полковники Тизенгаузен і Павлович і в різних місцях прорвалися до міста, всіх ворогів порубали, а місто спалили. Ворожий полковник Михненко, котрий був комендантом міста, був схоплений пораненим, йому відрубали голову і посадили на палю на башті. При взятті (Мозиря) було взято великі трофеї, бо місто було дано солдатам на вільне плундрування.

Звідси він (Я. Радзивілл) пішов далі, під Бобруйськ. Це місто вже кілька місяців було обложено полковником Воловичем; діяли так швидко, що ворог про це майже нічого не знав. Коли ж вороги побачили, що в табір прибуває свіже військо, вони зрозуміли, що це був гетьман (Радзивілл) і не хотіли чекати чекати мозирської долі. У місті виник великий неспокій між міщанами й козаками. Міщани відкрили брами і послали священників з процесією жінок і маленьких дітей, котрі мали просити помилування. Але козаки відступили до міцної вежі, у котрій вони могли боронитися. У ході бою одні там загинули, інші покінчили життя самогубством, стріляючи в себе з мушкетів, або закололися. Їхній полковник Роддупський (має бути - Піддубський - Ю. М.) не міг витримати жару вежі, що загорілася. Тому він, коли (вояки) хотіли ближче підійти, вчинив з башти вилазку, але потрапив до рук князя. Оскільки Піддубський був великий тиран, він топив у воді багатьох шляхтичів і старост, котрі потрапляли йому до рук разом з дружинами й дітьми, так само вчинив князь Радзивілл, котрий звелів посадити його живцем на палю. Він просидів на палі 6 годин, просячи пити. На його прохання в русинських церквах було бито в дзвони. Крім того, було ще 8 старшин посаджено на палі, понад 40 було страчено, причому їхні голови було насаджено на палі, було відрубано понад 270 правих рук (у бунтівників), після чого останніх було випущено, щоб вони могли піти до своїх братів і розповісти про те, як жорстоко чинять із підданими, коли вони повстають проти влади і реbelieзують.

Як тільки стало відомо про те, що відбулося, вони (повстанці) спішно почали схилитися до доброго: з Речиці, у котрій були козаки, останні були вигнані. Жителі Речиці засвідчили свою покору і підданство через своїх посланців. Інші міста, як-от Гомель, Лоїв (?) (Lekaw), Любеч, Стародуб, залишилися впертими. Вони мусили розділити долю попередніх міст (?)...

Врешті його величність (король) вийшов з Варшави в день Іоанна Хрестителя, тобто

24 червня*, маючи при собі мало людей, не рахуючи німецької лейб-гвардії і полковника Хубальда, котрого він зробив генерал-майором над німецьким загоном. Рейтар було дуже мало, над котрими було поставлено пана Леона Сапігу, литовського підканцлера, та був загін Берестейського воєводства з Литви, командувати яким було поставлено генерал-майора, старосту ужендовського, пана євангелічної віри і старого солдата. З Божої волі вся країна була охоплена повстанням, але євангелічні стани, котрим довіряли найменше, хотіли довести королеві і Речі Посполитій, що без них не можна обійтися. І воєвода Фірлей, і Хубальд, і старий ужендовський (староста), найзначніші керівники коронних військ, а також князь Радзивілл та генерал-майор Мирський у Литві скромно доводили, як вони вірні улюбленій батьківщині, незважаючи на те, що з ними було перед цим (повстанням).

Польська армія знаходиться у тяжкому стані.

Зробивши все для війни, його величність рушив вперед, чекаючи на загони, котрі до нього повинні були підійти з країни і воєводств. У той час, коли бідні обложені у Збаражі воювали не тільки проти ворога, але й проти голоду і нестачі всього і вся, проти негоди, у Литві ворог не виконував перемир'я. Перед цим вони атакували військо литовського гетьмана, насамперед полковник Голота з 3000 старих козаків, а також і мужніми селянами вибивали литовське військо з його квартир, нападав на Загаль, де стояло два полки рейтар і драгун...

Ворожа армія з 3000 козаків розбита.

У той час генерал-полковник Мирський, котрий був на місці гетьмана, запідозрив, що ворог в першу чергу вдарить на місто Речицю, у котрому знаходилася штаб-квартира Мирського. Він туди потім скерував кілька хоругв рейтар і драгун під командуванням Смольського, зміцнивши цим місто. Як тільки це військо прибуло (до Речиці), тут же ворог пішов на штурм. Цей загін Смольського зненацька вдарив на ворога, що було підтримано обложеними, і ворога було розбито. Голота спішно відступив у болота і там укріпився. Але (війська Смольського) вночі вдерлися на шанці, перебили всіх людей (Голоти). Сам Голота був тяжко поранений, потрапив у полон і був посаджений на палю. Біля нього заповнили вбитими (повстанцями) сім великих ям, від чого утворилося сім пагорбів.

Як тільки гетьман (Радзивілл) отримав звістку на своєму шляху, він дуже зрадів і ще швидше поспішив до табору під Речицю, зібрав усе військо. Після військової ради щодо того, де краще бути: чи залишатися на захопленому місці (у Речиці), чи йти ближче до Лоева, де полковник Подобайло з 10000 чоловік війська, переважно піхоти, захищав шлях на Київ, чи краще із сміливим та відпочилим військом наступати на ворога, чи в боях утримувати міцні замки, втрачаючи і час, і людей, бо ворог захопить ці міста, оскільки він уже оволодів ріками Дніпро і Сож. Цими ріками ворог прибував на (потрібне) місце, тут мав він свій табір і вільний шлях до Києва; цими ріками він легко міг підвезити собі провіант.

Також й. в. король не раз нагадував князю, щоб він або йшов на Київ, де знаходилося серце (повстання), були будинки, ремесла, склади, і щоб все тут розбив; або іншим шляхом наступав у ворожий тил, покінчив з облогою Збаража і з'єднався з королем.

Було вирішено йти під Лоев, котрий литовці перед тим спалили, за винятком дерев'яного замку, який знаходився на цьому боці ріки. Тим берегом володіли козаки. Через те, що замок був дуже для них небезпечним, вони спалили його за кілька днів до приходу гетьмана і зробили зовсім непридатним.

Після цього князь Радзивілл наказав приготувати всі кораблі й човни, з допомогою яких німецька піхота повинна була поплисти водою. Він також збудував міст, котрого дуже потребував, бо ворог на пагорбі, де зливаються дві ріки під Лоевом, мав укріплення... Князь відправив кораблі, човни і байдаки секретно, солдати таємно сіли і відправилися...

Рекогносцировка водою і суходолом.

З цим (повним) спорядженням князь залишив Речицю. Місто Речиця було цілком покинуте, там залишився тільки майор Шварцф, у котрого був добрий обоз і провіант. Німецька

*) На 24 червня за новим стилем припадає свято Різдва Іоанна Хрестителя. - Ю. М.).

піхота попливла водою. Сам князь рушив попереду піхоти з рейтарами й драгунами берегом ріки Дніпро. Приблизно у трьох милях від Лоева він зробив рекогносцировку...

Другого дня він просунувся (ближче) водою і суходолом, а командування на судах дав полковнику Гонсевському, а сам став з рейтарством на березі і салютував по ворогу пострілами з гармат.

Укріпилися біля берега Дніпра.

Як тільки ворог став помічати польське військо і на цей салют став відповідати вогнем, полковник Гонсевський з кораблями і човнами підійшов і висадив піхоту на той берег Дніпра. Він підірвав ворожу потугу, тому ворог мусив відступати в свої укріплення, частково з допомогою човнів на річці Сож. Але він (Гонсевський) сам до того ж місця напроти пагорба підійшов і став (з військом) швидко рити окопи. З цих обох шансів вони вели перестрілку з мушкетів, тільки ріка Сож розділяла їх. Хоча князь у цей день небагато чого досяг, однак він укріпився на обох берегах найвеличнішої ріки - Дніпро, тому цього разу він був спокійним. Другого дня він залишив частину піхоти в шанці під командуванням полковника-лейтенанта Оттенхаузена, а інших солдат з полковником Гонсевським було (звідти) виведено.

Поставили головний табір на вигідному місці.

Коли таке було виконано, князь поставив свій головний табір між спаленим містом Лоевом та рікою, котра від міста називається Лоївкою і впадає до Дніпра. На тому місці, де перед цим стояв замок, він поставив кілька загонів піхоти разом з маленькими гарматами напроти того місця, де зливаються обидві ріки. Виняток склали дві батареї, з котрих можна було стріляти по ворогу у його шанці.

Як тільки з цим було покінчено, першорядним завданням стало те, як прогнати ворога від пагорба біля Дніпра і самим оволодіти цим пагорбом. З допомогою десанту взяти (ворожий) табір було важко, бо тут була бурхлива течія. Через те, що кормчі внаслідок сильної течії не могли керувати (як треба) кораблями, піхота князя знаходилася у великій небезпеці.

Після тривалого обговорення врешті ухвалили: треба людей таємно привезти нижче за течією на одну милю, а вже звідти вдарити на ворога. Для цього треба всюди вчинити тривогу, а кораблі, з яких буде атаковано ворога, мають бути готовими. Князь був цим дуже стурбований, наказав 15 човнів, у кожному з яких можна було посадити близько 30 чоловік, покласти на вози, дав для цього своїх власних коней і найкращу піхоту. Дав від гусарської та козацької хоругв чимало бравих солдат і добровольців, які самі все приготували. Над німецькою кавалерією, котра переважно йшла добровільно, він дав командування полковнику Тизенгаузену, долучив до нього Рибинського, свого хорунжого над лейб-гвардією, дав і рейтар, котрими командували поляки. Коли увечері піхота мала вирушати, почалася страшна злива, котра тривала всю ніч. Через це наступ мали перенести на наступний день.

Між тим від одного загону прийшла звістка, що велика маса ворожих вояків йде до Бабичів на річці Прип'ять і хоче її перейти. Одночасно від іншого загону, який був під командуванням ротмістра Ложецького, але залишився, розвідка донесла, що частина ворожих вояків вже рушила на Речицу, у зв'язку з чим згадана (військова) рада мусила відмовитися від (попереднього наміру) (?).

Коли князь зрозумів, що від Речиці залежить так багато, бо в ній залишився весь склад (амуніції) і весь провіант, 1000 солдат, йому не сподобалося, що ворога доводиться так швидко побачити (під нею). Тоді він спорядив полковника Павловича з 800 легкими рейтарами і драгунами, дав йому універсал на кілька хоругв вояків, котрі підійшли з Литви, щоб вони перейшли під командування Павловича і залишалися під ним до подальших розпоряджень. Також князь посилив табір, який був дуже великий, укріпив його. Оскільки ж князь вагався, не знаючи: чи ворог йде з усіма своїми силами чи тільки з їх частиною, то він хотів про це розвідати і врешті послав свого власного гусарського полковника-лейтенанта Коморовського з 1200 рейтарами й драгунами під Брагин, вважаючи, що саме з цієї місцевості прийде ворог.

Війна була дуже тяжкою і виснажливою і в ній не можна було довіряти власним селянам, а в той же час ворог міг з допомогою селян проходити через води й ліси у повній тиші і він міг більше досягнути й без розвідки, а (поляки) мали більше поклатися на силу й гострий меч. Отже, князь робив усе, що можливе, і дуже прагнув з допомогою розвідки дізнатися про ворога, але раніше, ніж 29 липня, він не міг цього зробити.

Містечко Холмеч взяте через зраду.

Козацький генерал Кричевський вагався: чи йти на табір князя Радзивілла, чи на місто Речицю. В цей час він отримав від селян повідомлення, що два сильних загоони вийшли з табору, частина ж людей (Радзивілла) знаходиться вище по річці. Ось чому йому (Кричевському) здалося, що він дістане велику перевагу, якщо піде на литовський табір, а не на місто Речицю. Тому він вирушив на табір, а на своєму шляху він взяв внаслідок зради міщан містечко Холмеч. Жителі міста зробили вигляд, що хочуть вигнати бидло на пасовисько і відкрили ворота (перед ворогом), про що йому дали знати ударом дзвона і він (ворог) міг вільно увійти. Гарнізон містечка Холмеч, який складався приблизно із 100 чоловік литовських вояків під командуванням ротмістра Соколовського, а крім того кількох хворих з різних загонів, було перебито, за винятком декількох, котрим вдалося втекти. Коли про це було повідомлено гетьмана, він відрядив сюди першим Смоленського, а також Ходорковського, лейтенанта своєї придворної роти, щоб вони дістали нові відомості про ворога. Пізніше ці взяли різних полонених, котрі повідомили князю про те, що у Кричевського є понад 30000 чоловік і що до нього скоро підійде велика підмога. Тоді князь послав до Коморовського наказ, щоб врешті обов'язково повернувся, бо велика кількість татар, яка мала підійти (?), створювала для них небезпеку.

Між тим Кричевський, козацький генерал, просунувся на дві милі під табір князя і роздумував: коли і як вдарити на табір. Врешті він вирішив вчинити такий напад другого дня ночі. Але тут він полонив двох кнехтів, які раніше виїхали (з табору) за фуражем. Ці підтвердили отримані ним раніше відомості від полонених і селян, що вислані (Радзивіллом) загоони не зможуть швидко повернутися назад і тому Кричевський свої справи вирішив зробити рішучіше; він вчинив так, щоб всі рейтари надзвичайно швидко сіли на коней, а за ними мали йти вози, піхота й артилерія. Це сталося в останній день липня близько 9 години перед обідом.

Наступ на литовський табір.

Того самого дня князь Радзивілл з генерал-майором Мирським та полковником Тизенгаузенем виїхав, щоб дати війську лад, щоб швидко завершити роботу на валах. Тут вони помітили, що оті кнехти, що мали їхати за провіантом та фуражем, поспішають до табору в повному озброєнні. Ці сказали, що побачили ворога приблизно за півмилі звідси і тому з великою швидкістю поспішили назад до табору князя.

На ці отримані відомості князь відповів таким чином: вся кавалерія мала вийти в поле. Сам князь залишився біля Угорських воріт і уважно приглядався до всіх починань ворога. Оскільки на річці між табором і полем стояв покинутий млин, він наказав угорській піхоті засісти у ньому і схватися (для засідки).

Відбувся раптовий напад.

Коли таке відбулося, з лісу довго ніхто не показувався. Коли ж ворог рушив на табір, то проти нього стало військо, яке вже кілька днів чекало на зустріч з ним і було у повному бойовому ладі для битви. 16 тисяч добірних ворожих рейтар з великим завзяттям і сильним криком на татарський манер вчинили несподіваний напад на табір князя Радзивілла. Цей перший штурм мужньо витримала угорська піхота, яка засіла у вищезгаданому млині. Вони зберегли свої позиції біля річки, а ворог мусив зазнати поразки. Також і ті, котрі зійшли з коней і вже почали рити окопи, мусили відступити. Князь, котрий мав не так вже й багато часу, дав такий лад своїм людям, котрий хотів бачити для битви з ворогом. Він і сам хотів взяти участь у цій акції, кинув у бій свою особисту придворну хоругву і ще кілька інших, котрі стояли ближче, внаслідок чого ворог мусив покинути поле біля річки. Це було вчинено з малими втратами литовців, за винятком Ходорковського, лейтенанта князя, котрий командував цим загоном.

Їхнє лїве крило повністю розбите.

Таким чином князь Радзивілл виграв час, з іншими ротами підійшов ближче і повів їх проти ворога. Тут Бог виявив особливе чудо, яке полягало в тому, що полковник-лейтенант Коморовський, котрий тривогу і нечувано сильний крик ворога почув, будучи за півмилі (від поля бою), спішно перейшов у наступ, хоча він був виряджений князем з табору. Цей Коморовський раптово вдарив на ворога з тилу, розбив його лїве крило, яке полягло на місці від литовських шабель.

Праве крило сховалося в лісі.

Козацький генерал Кричевський, котрий не передбачав такого нападу з тилу, коли побачив втрату свого лівого крила, згадав про умову, укладену з Подобайлом, котрий знаходився за Дніпром. Він повернув праве крило у ліс, просто проти ріки, а різні групи його війська відступили в чагарники через болото. Але й ці були перебиті після того, як Гонсевський під котрим вбили коня, а також його драгуни та його майор Нольден вдарили.

Близько 3500 ворожих піхотинців загинуло у воді.

Як тільки князь таким чином втримав за собою поле бою, він хотів вступити в нову битву, але чекав: чи вийде ворог з лісу. Незабаром він дістав повідомлення від розвідки, що велика потуга ворогів переправляється на цей бік через Дніпро. У зв'язку з цим князь послав до полковника-лейтенанта Оттенхаузена, щоб той на чолі чотирьох хоругв і решти німецької піхоти прийшов до нього. Він також відправив у поле генерал-майора у бойовому порядку, взяв кілька хоругв рейтар і дещо з піхоти, князь встановив, що ворог показався проти табору, у зв'язку з чим він наказав полковнику-лейтенанту Ганскофу вдарити проти трьох козацьких ротмістрів (?). Сам князь відправив піхоту до річки і з полковником-лейтенантом зустрів нею ворога. Ворог не зміг відступити до своїх байдаків та човнів, бо кавалерія відрізала цей шлях. Через це вони (вороги) мусили кидатися у воду, де вони всі потопилися, а піхота (Радзивілла) стріляла їх, як качок. Тут всі вороги знайшли смерть, були знищені; отже, довелося побачити ганебний спектакль, у котрому близько 4500 чоловік загинуло, а судячи з свідчень полонених, з цієї великої кількості людей на берег вийшла хіба що сотня, (врятувавшись вплавав). У воді сплелися тіла людей по 80, по 40, котрі разом йшли на дно...

Дві сили твердо стали одна проти другої.

Після цього князь знову вийшов у поле проти ворога, чекаючи дій Кричевського, котрий знаходився в лісі. Врешті, від полонених дістали відомість, що Кричевський буде виступати, але тільки з кавалерією, бо піхота й артилерія на підході. З цього князь міг зробити тільки один висновок: Кричевський чекає на свою піхоту. Це також підтвердив шляхтич, котрий перейшов з ворожого стану на бік Радзивілла. Він сказав, що ті вороги не далі, ніж за чверть милі. Князь, який уже взяв ініціативу в свої руки (?) послав генерал-майора Мирського з частиною кінноти та німецької піхоти, щоб той перекрив ворогу шлях і зустрів його, щоб він не дав ворожим силам об'єднатися. Сам князь залишився в полі, уважно пильнуючи на прихід ворога. Невдовзі генерал-майор перестрів ворожий табір і хоч ближче, ніж сподівався, однак на зручному (для бою) місці. Ворог дуже поспішав, бо вже мав звістку про те, що сталося з Кричевським, але тут зіткнувся з усією німецькою піхотою. Піхота князя мужньо й браво зустріла ворога. Вона, а також вся кавалерія вдарила на керівників (ворожого війська), і ті мусили укритися у своєму таборі. Пікінери капітана Тизенгаузена, яких він мав при собі, повністю виправдали (надії), і скрізь можна було бачити списи, які півмісяцем оточували козаків.

Ворожа піхота повністю розбита.

Не більше ніж за півгодини ворожа піхота була повністю розбита, ворожі вози, гармати, провіант потрапили до рук князя. Як тільки генерал-майор завдав вирішального удару, Кричевський легко догадався, що на його табір вчинено напад, бо кілька разів пролунав потужний гарматний залп. Кричевський відмовився від наміру допомогти з лісу своїм або ж вважав, що вони зможуть дійти до нього (?). Коли ж він побачив вози із свого розбитого табору, дісталого його серцю. Князь рушив обома крилами на ліс. На правому фланзі він поставив старого полковника Доновая, а на лівому - Юскевича з угорцями та Подлеського

з поляками. У центрі наступали гусари, які й напали на ворога (першими). Ворога швидко відтиснули, і той сховався в лісі, потім відступив до свого шанця, котрий він зробив у глибині лісу. Але вони вже підупали духом, значна частина цього шанця була зруйнована, почали багато хто з ворогів тікати в ліс далі (??). Сам Кричевський знаходився в шанці, під який спішно підступила піхота полковника-лейтенанта Оттенхаузуена з кількома маленькими гарматами.

Штурм головного козацького шанця.

Потім князь хотів з Божою поміччю своє діло й працю довести до кінця і наказав штурмувати Кричевського, котрий всупереч всім припущенням, дуже добре укріпився, коли побачив свою поразку: він зробив бруствер із землі та тіл вбитих людей і коней, вирубав довкола чагарник, щоб рейтарство не могло напасти, і понад годину мужньо боронився. Як тільки князь побачив, що на цьому місці втрачено багатьох людей, особливо ж визначного шляхтича своєї гусарської хоругви на прізвище Котовський, які зійшли з коней і пішли на штурм з добровольцями; що поранено також багатьох офіцерів і визначних капітанів, як-от: Фост, Пшипковський, Роп, Вехман, Юскевич - капітан угорської піхоти, драгунський лейтенант князя та Доновая, що ворог відчайдушно б'ється, що надходить вечір, що піхота вичерпує свої запаси куль та ядер, він наказав припинити штурм...

Спіймано козацького генерала.

Ранком наступного дня Смольський, а особливо генерал Мирський, провели рекогносцировку. В (покинутому) шанці побачили велику кількість забитих та поранених людей, в тому числі й Кричевського, козацького генерала чи полковника, який лежав на ношах, котрі (втікаючі козаки) побоялися чи не знайшли часу винести. Цей Кричевський був для князя приємним гостем, тому князь наказав, щоб доклали всіх зусиль і врятували йому життя; він хотів дати й. к. в. найкращий подарунок на майбутньому сеймі. Але удар, який отримав Кричевський під праве око, був невеликовним, через що він на третій день, незважаючи на всі заходи, помер. Перед своїм кінцем він часто говорив: "Чи можна було втратити 30000 душ?" Інколи він люто кричав: "Іх турки й татари поб'ють, поб'ють!" і не берігся при цьому. Було ж ясно, що він сподівався премоги, а при трофейних конях та сідлах, при самих полонених було знайдено чимало поясів, вірвовок, канатів та ременів, котрими ворог хотів після своєї очікуваної перемоги в'язати литовців і вести геть.

Але Всемогутній Господь через свою милість завдяки праці й мужності гетьмана, солдатській хоробрості вчинив так, що менш ніж 3000 (литовського війська) розбили 30000 козаків, армія яких була повністю знищена, а їхній табір, вся артилерія, вози, провіант разом з їхнім вождем були захоплені.

Подальші дії князя Радзивілла.

Після такої вчиненої праці переможці литовці мали кілька спокійних днів. Між тим князь наказав тіла вбитих як на полі бою, так і поблизу, знести на одне місце, щоб поховати. Було тоді зроблено 60 величезних могил, але Кричевського поховали окремо, перед іншими.

Між тим князь зібрав військову раду щодо подальших дій. Всі давали різні поради, щоб продовжити перемоги, йдучи далі. Нестачі в куражі і добрій мужності не було, чимало було бажаних і далі битися(?). Від полонених і перехоплених (ворожих) листів стало ясно, що коронне військо, було обложено так само, як і те, що було у Збаражі. Біля помираючого Кричевського, у його одязі, знайшли листа Хмельницького, котрий писав, щоб він (Кричевський) мужньо бився проти литовців, а він (Хмельницький) пришле йому в разі потреби багато татар і козаків. Це буде тоді, коли він схопить пташок під Збаражем і напевно не дасть їм випурхнути. Кричевський має йти проти Радзивілла, а тим часом скоро й й. к. в. буде в їхніх руках, бо його (короля) татари оточать так, що й листа не можна буде принести до нього. Підмога з Корони і воєводства має залишатися біля Сокаля з князем Домініком (Острозьким-Заславським - Ю. М.)... Це все вони уявляли, бо думали, що Кричевський поб'є литовське військо... Радзивілл послав усі вози і великі гармати, піхоту до Рениці, а сам з рейтарами і драгунами і 14 маленькими гарматами залишався на цьому місці ще вісім днів, поки не скінчився хліб й інші продукти. До того ж там не можна було

далі залишатися через страшний сморід від трупів з лісу, особливо надвечір. Він послав добрий загін у Брагин і до ріки Прип'ять, щоб вивідати про ворога. Сам князь з тим військом, що було при ньому, став поблизу Речиці, де знаходилися його склади, провіант, фураж і всі припаси. Як тільки князь вивів з такого віддаленого місця і привів до Речиці своє військо, його найпершою турботою було впорядкування табору та його укріплення, постачання для нього водою й сухою їжею провіанту. У зв'язку з цим він з великою мужністю та старанням збудував через Дніпро міст такий, якого в цих краях ніколи не бачили... Він послав за підмогою до міст Могилева, Бихова, навіть до Смоленська, щоб вона прибувала сюди, бо це місце було дуже зручним на випадок, якщо ворог захоче вдарити на Литву, то він зможе перешкодити йому у такому намірі. Він сподівався небезпідставно (?), що до нього прибуде підкріплення: полк князя Богуслава Радзивілла з 600 чоловік кінноти і 300 піхотинців; полк троцького воеводи - 1200 піхоти, слуцькі козаки - 200 чоловік, загін ротмістра сандомирського (воеводи) - 200 кіннотників; самого пана смоленського воеводи, який мав при собі 500-600 чоловік свого власного люду, піхоти князя Сангушка - 100 чоловік. Часто князь писав у всі провінції, щоб їхні війська сідали на коней, щоб вони знали, що ворог отримав добрий удар, але треба бути готовими зустрітися з більшою силою(?)...

З такими намірами та в готовності він чекав на такому зручному місці, повністю укріпивши від ворога табір. Але він не чекав у спокої, завжди вислав до ворога роз'їзди, де тільки той міг бути, салютував і фортеці Чичерську, яка мужньо оборонялася. Він (Радзивілл) через полковника Гонсевського визволив її від облоги, а під Гомель він послав старого ротмістра Смоленського, а також капітана Майна, ті повинні були спробувати свого щастя, але не змогли захопити місто зненацька.

Між тим від шляхти Мозиря, котра вирішила випробувати своє щастя, прийшла звістка, що у Бабичі нижче Прип'яті прибуло велике вороже військо. У відповідь князь швидко послав лейтенанта гусарів князя Богуслава (Радзивілла), якого звали Франкевич, давши йому, крім тієї кавалерійської частини, ескадрон драгунів та польських козаків ротмістра Лобенеки, котрі вдень прибули з Литви до табору. Як тільки він послав на берег Дніпра напроти ворога ці війська, то отримав від сторожі, яка стояла на цьому боці Дніпра, полонених. Від них князь довідався, що сюди прибув Ілля Богаченко або як інші пишуть: Ебіас Богаченко, старий герой, котрий був генералом над 70 000 чоловік і мав при собі інших багатьох командуючих. Князь хотів знати, куди вони підуть, чи не під князівський табір чи об'єднуються на старому шляху з Подобайлом, чи, того князь найбільше боявся, просто на Литву підуть? Князь отримав королівського листа, що той уклав мир з Хмельницьким і ханом.

Князь приготувався дати відповідь на всі можливі випадки, відрядив три загоны у різні місця, щоб розвідували про наміри ворога і діставали вісті... Посланий ротмістр на ймення Пагорський зустрів на лівському шляху (посла) від Хмельницького, якого звали Мужилівський (Mozelawsky), котрий був посланий від короля з-під Зборова і поспішав до князя. Ці обидва зійшлися разом; коли козацький полковник побачив, що цей загін був з литовського табору, він надів шапку на шаблю і оголосив, що він є другом, а не ворогом. Коли вони зустрілися, він показав королівського листа і сказав, що він посланий до литовського гетьмана. Сам ротмістр привів з собою полковника і спішно дав знати про це гетьману. Князь був цим не менш здивований, не відаючи, що це могло б значити. Тому наказав, щоб піхота залишалася у добрій готовності на своїх місцях, а сам з вищими офіцерами чекав у своєму наметі. Між тим прибув козак і передав королівського листа, котрим король сповіщав, що він уклав під Збарожем мир з Хмельницьким і татарським ханом. У зв'язку з цим князь повинен не наступати, а покласти кінець війні.

Ця справа і швидка переміна чудесно прибули до князя дуже своєчасно... Хоча (на листі) було знати руку короля і малу литовську печатку, він все-таки чекав підтвердження (?). Тому він вирішив не поспішати виконувати наказ, а почекає, доки від й. в. не прибуде другий посланець, а до того часу уважніше приглядався до дій ворога, так само, як і до самого посланця... Оскільки ж він від іншого посланця те саме почув, що укладено мир, ворог від Прип'яті не наступав, то врешті він послав згаданого посланця Мужилівського з листом до солдат, бо в деяких замках стояли гарнізони, котрі хотіли боронитися. Він послав до них, щоб вони піддалися і що козаки повинні були повертатися додому до Києва. Князь одразу ж послав до Смоленського, щоб той більше не чинив ворожнечі, але Гомель з усією артилерією він повинен отримати, що й було зроблено (?).

Після цього він отримав... листа від короля, у котрому наказувалося: згаданого козацького полковника відпустити до генерала Хмельницького, військо мало стати на квартири по Дніпру й Прип'яті і після цієї війни проти підданих (?) князь міг знову повернутися до Литви..."

("Theatum Eukoraeum". - Франкфурт-на-Майні, 1663. - Т. 6. - С. 811-819. - Переклад з німецької).

№ 5

1649, червень-липень. - Табір литовського війська. - Лист невідомого шляхтича Речі Посполитої до підканцлера Великого князівства Литовського Казимира Леона Сапіги.

"Контента, виписані до й. м. п. литовського підканцлера з табору.

У Лоеві литовське військо вирувало козаків. З Гомеля пішли (геть козаки). Корицькому* до Чернігова Хмельницький прислав булаву і бубни, давши під його команду вісім полків, на чолі котрих стоять найкращі полковники: Небаба, Головацький, Шумейко, Віук, Кизимко, Подобайло. Частина цього війська, як свідчать конфесати (протоколи допитів - Ю. М.), силою у 20000 призначена (для походу) з Небабою на Полоцьк. Головацький з п'ятнадцятьма тисячами - на Гомель, Шумейко при Корицькому*) з 30000 йде для розгрому війська, а інші - вглиб повітів і дальших воєводств мають йти. Мають порох з України, з Києва їм до Любліна недавно було привезено 1000 тисяч фунтів. Перепис цього війська був перед святами над рікою Либіддю в милі за Києвом. Хмельницький після перепису йшов до Білої Церкви. Цей Корицький*) 1 червня у Чернігові мав раду, на якій ухвалили, щоб і самі, й коні були наготові із зброєю, мали пороху по два фунти, також і сухарі, щоб за як Хмельницький дасть знати, виступили. Московських послів Хмельницький обдарував і по святах відправив, до кожного полку Хмельницький обіцяв дати по тисячі татар. У в'язні питали, що за причина такого великого бунту. Відповіли, що був такий лист Хмельницького, щоб усі, хто в Бога вірує, збиралися до громади, чернь та козаків запевняючи в тому, що панів уже більше не буде і стоїмо на тому, щоб і жодного шляхтича не було і що на мир не хочуть приставати. Хмельницький на цю війну бере по чотири талара з вітчизни кожного господаря на Україні.

Недавно прийшла відомість, що Небаба від (свого) війська, котре за 20 миль нижче литовського табору мають козаки і якого нараховується 40000, відібрав дванадцять сот кінноти на добрих конях, з двома кіньми кожен, (мчали) день і ніч, випереджаючи вість про себе, і рішуче вдарив ранком на табір, котрий ще не був укріпленим, бо полки з Терешина і Рогачева і з інших міст тільки прибувають до табору, і мало не вчинив великої шкоди у війську, коли раптом рішуче вдарив, коли тоді не було часу війську стати в справі; тоді показала вся німецька піхота і двісті - польської (піхоти), ці витримали (удар) поки інші не прийшли до справи і вчинили (разом) відсіч так, що й ніхто не вцілів з тої кінноти. Щодо Небаби, чи втік, чи поліг ще не повідомляють з табору. Однак полягло й челяді нашої та піхоти триста, і товариства, очевидно, немало полягло".

(Держархів у Кракові. - Ф. "Зібрання Піночі". - № 363. - С. 371. - Копія.).

№ 6

1650, березня 13. - Стародуб. - Випис з книг гродських Стародубського повіту.

"Видимус с книг кгородських повету Стародубовского лета от нароженя Сына Божого тысяча шестсот пяддесятого м(іся)ца марца тринадцатого дня.

На вряде осподарском кгородском повету Стародубовског(о) передо мною, Рафаилом Уейским, подстаростим судовим Стародубовским скаржився його мость пан Ежі Швиковський м. пана Міхала, яко і Павла Падчинських; дуже претендувався, що оті пани Рапти, забувши страх Божий, сором людський і суворість загального права, писаного для свавільних, виїхали з Мстиславського воєводства у Стародубський повіт із зібраними

*) Помилка. Наказного гетьмана повстанців Михайла-Станіслава Кричевського автор листа або ж переписувач неправильно називає Корицьким.

знайомими їм гультями, кількадесят чоловік, імена й прізвища яких їм відомі. На ґрунті Дроковському у лісі під Долисичами займалися розбоями; в нинішньому році тисяча шістсот п'ятдесятому, у березні місяці, десятого дня підданих його м. пана Швиковського прудковських, за пані дружиною протестуючого (будучих), які у підводах (везли) з Стародуба до Рудка різні лагоминки, збіжжя, мед, то тих дві підводи у присутності вїйта прудковського Івана Антоновича розбили, збіжжя, мед і лагоминки, які переписані на окремому реєстрі і під час правового розгляду справи будуть показані, позабирали і самих селян погромили, вчинили немалу зневагу пану Швиковському, чого його мосьть пан Швиковський хоче на підставі права відшкодувати і дав (мені повноваження) записати цю протестацію до стародубських гродських книг, котра і є записаною.

А по записаню и сес видимус порядком правним ео млст. пану Юрю Сухоробскому ест выдан, писан в Стародубе.

Теодор Нереновский, писар кгородский стародубовский”.

(Держархів у Кракові. - Ф. “Зібрання Піночі”. - № 1047. - Оригінал. Підкреслені нами місця писані кирилицею, а інший текст - польською, який нами подано в перекладі українською мовою. Запис на звороті документа: “Корыкговал Хмеловский”).

№ 7

1651, березня або квітня 26. - Варшава. - Уривок з “новин”

“Під датою з Варшави 26 квітня (зверху дописано: березня - Ю. М.).

Хмельницький залишається у Білій Церкві. Військо Литовське 9 березня стало під Бобруйськом, а інші (з литовців) - під Лоевим, у восьми милях від Києва. Нурадин-солтан виступив з Криму, став біля Перекопа і там буде чекати на хана, котрий швидко має виступити, однак від імені Сефер Кази-аги Ботуз-ага всюди оголошує про війну, наказує збирати підмогу і радить, аби турки зразу ж будували замки й фортеці над Дніпром і Бугом...”

(Держархів у Кракові. - Ф. “Зібрання Русецьких”. - № 31. - С. 249 - Копія.)

№8

**1651, липня 13. - Литовський табір під Любечем (?). -
Лист невідомого до невідомого.**

“з ЛИТОВСЬКОГО ТАБОРУ ПІД ЛЮБАЧЕВИМ ВІД 13 ЛИПНЯ 1651 р.

Під Лоевим відбулася потужна битва між княжою світлостю Янушем Радзивіллом, гетьманом Великого князівства Литовського, та чернігівським полковником Небабою, котрого, до речі, козаки називають також батьком. Ця битва відбулася на тому боці (лівому боці Дніпра - Ю. М.) між Дніпром і Сожем. Тут й. кн. світлість завдяки милості Господа переміг, за що честь і хвала Господу.

Це сталося таким чином. Й. кн. світлість відправив Гонсевського, генерала артилерії Великого князівства Литовського, з 4000 чоловік, щоб вони йшли на Бабичі через Прип'ять, не випускаючи з поля зору ворога. Оскільки ворог засів біля Дніпра напроти Лоева у шанці, щоб обороняти з допомогою байдаків течію ріки, й. кн. світлість вжив наступної стратегії. 1 липня й. милість відправив п. Мирського, стражника Вел. кн. Литовського приблизно з 3000 чоловік для того, щоб він переправився через Дніпро і Сож і зайшов у тил ворогу. В умовленому місці вони повинні були стати за милю від згаданого головного шанця ворога.

Таким чином й. кн. світлість з усією армією вирушив 4 липня з Речиці, йдучи до згаданого шанця. Кавалерія рухалася суходолом, а піхота й артилерія - водою.

Рано-вранці 5 липня й. кн. світлість підійшов до згаданого шанця і трічі вистрілив з гармат, подаючи сигнал п. Мирському, і люди (Радзивілла) стали переправлятися. Солдати Мирського, почувши сигнал, недовго чекали і вдарили з тилу. Вони штурмували шанець півтори години. Завдяки помочі Бога вдалося зламати опір ребелізантів і розгромити їх. Ті, кому вдалося врятуватися втечею, принесли вість про це полковнику Небабі. Цей

знаходився за п'ять миль від шанця і, отримавши таку звістку, швидко підійшов до нього разом з 15000 кінних козаків. Небаба сподівався побити литовське військо з шанця, але потрапив у тяжке становище, і козакам довелося оборонятися протягом кількох годин аж до вечора. У цьому бою й. кн. світлість пан гетьман завдяки Божій милості й допомозі здобув перемогу, за що хай славиться ім'я Боже. У цій битві поліг і сам чернігівський полковник Небаба, полковники Литвиненко та Ніжинський, а також 4000 кінних козаків. Було взято у полон сина брата Небаби, писаря Небаби, багато сотників. Було взято 14 військових прапорів та кілька військових литаврів, за що честь і хвала Господу Богу. Через те, що рейтари пройшли майже 9 миль від Речиці до Дніпра й коні дуже стомилися, й. кн. світлість мусив зупинитися з армією на нічліг. На другий день, 6 липня, й. кн. світлість вирушив з армією на табір вбитих полковників Небаби та Литвиненка, послав попереду графа Потоцького, підстоля та пана ротмістра Курпського. Ці знайшли табір порожнім, бо козаки, що його захищали, стали готуватися до відступу з Любеча і хотіли там залишити тільки жителів цього міста. Й. кн. світлість послав туди з кількома хоругвами пана Подберецького і капітана Йордана. Коли ці підійшли до брами Любеча, козаки виходили через протилежну браму. Й. кн. світлість підійшов з армією без возів і обозу під Чернігів, але побачив, що без артилерії це місто взяти неможливо. Тоді він став на відкритому місці і з допомогою двох гармат став руйнувати вали (?). Рейтари були згодні йти в бій і вже зійшли з коней для штурму, але й. кн. світлість не дозволив їм цього, доки солдати не будуть у належному військовому ладі. Тим часом й. кн. світлість послав до Чернігова трубача для переговорів і закликів через нього чернігівців до послуху. Однак ті не хотіли йти на переговори з й. кн. світлістю. Тоді він просунув кілька хоругв до самої Десни на три милі від Чернігова, щоб вони не давали можливості (бунтівничим) селянам збиратися разом і надавати Чернігову допомогу. Й. кн. світлість взяв у Любечі байдаки, гармати і інше військове спорядження, сподіваючися з поміччю Бога взяти Чернігів, бажаючи дати милість, щастя й життя.

З литовського табору під Любачевим 18 липня”.

(“Оссолінеум” (Вроцлав). - Відділ стародруків. - № XVII. - 4299. - III-а).

№9

1651, липня 25. - Литовський табір. - Лист невідомого шляхтича до невідомого.

”З литовського табору від 25 липня 1651 року.

Звідси на самому (ранку-?) виступаємо під Чернігів.

Уже коли звідси виступали під Чернігів до його мості пана литовського стольника, що стояв з полком Бабеля, прийшла відомість, що за Антоном (Ждановичем - Ю. М.), київським полковником та його намісником Гаркушею, які відступали з-під Чернобиля, пустилася (наша) погоня і тих під Димером, тільки за шість миль від Києва, над рікою Ірпінню догнав. І хоч неприятель переправив табір, на цьому березі ріки він мусив покинути потужні шанці, (збудовані) для оборони переправи від наших, бо не витримали (вороги) швидкої кінноти, як і самої піхоти. Вони були викурені з шанців і мусили тікати: одні тікали мостом до табору, інші тікали на плотах, а наші їх так потужно громили, скидали з мосту, рубали, гнали протягом половини моста майже на півмилі. А ті, що втекли на болото, не всиділи там, бо наші, охоче кинувшись проти них, частину перестріляли, частину порубали, і то тільки зашкодило дальшій вікторії, що вони половину мосту за собою спалили, чим затруднили подальше їх переслідування. Було багато трупів, котримі окопи, болото, міст і сама ріка були сповнені, між іншими загинув і великий осавул Вовгура, котрого порадами керувалися обидва полковники, і все це без нашої шкоди, з Божої ласки, бо тільки капітан Зквяглий (?) (Zkwigli)** поранений у коліно, один товариш був забитий, з товариства драгунів і челяді з десяток поранених, затопили кілька хоругв. Міцна надія в Господі Богу, що при охоті війська навряд чи в Києві всидить неприятель. А як говорять язики і шпигуни, котрі звідти повертаються, козаки відступають вглиб України. Аби тільки нам було щастя у битві. Під

*) Помилка. В. Литвиненко був живий ще восени 1651 р. і брав участь у переговорах під Білою Церквою. Ніжинський полковник П. Шумейко загинув 10 липня 1651 р. під Берестечком.

**) За іншим списком - “Ельсінг” (ЦДІА України у Києві.-Ф. 1230. - Оп. 1. - №33. - Арк. 126).

Черніговим, де чимало недобитків Чернігівського полку, також з Ніжина, з Борзни, Батурина, Мени і просто з усієї Сіверщини укріпилося, козаків понад 40 тисяч є. Після написання цього листа прийшов наказ князя його мості, викликаний багатьма важливими причинами; залишивши гарнізон в Любечі і Лоеві, сам з усім військом просто до Києва виступає”.

(Держархів у Кракові. - Ф. “Зібрання Піночі”. -№ 363. - С. 584. - Копія.).

№ 10

1651, липня 30. - Вільно. - Анонімна “новина”.

”З Вільна 30 липня 1651.

Новини з табору Великого князівства Литовського. З допомогою Бога вороже укріплення на шляху під Лоевим вирубано і полковника чернігівського Небабу вбито, а при ньому полковника Литвинченка та ніжинського та ще 4000 лягло трупом. Було взято 14 прапорів, чимало в’язнів. На звістку про це піддалися Любеч і Чорнобиль. Полковник Гаркуша, головний над 20 тисячами (козаків) пішов за Антоном (Ждановичем) до Києва. Нехай буде хвала Господу Богу, котрий нехай до кінця помагає к. й. м., пану нашому милостивому, і нашому війську”.

(“Оссолінеум” у Вроцлаві. - Відділ рукописів. - № 5656. - С. 205. - Копія XVII ст. Переклад з польської.).

№ 11

1651, після 3 серпня. - Любен під Львовом. - Лист невідомого до невідомого.

”В ЛЮБЕНІ У 7 З ПОЛОВИНОЮ МИЛЬ ПЕРЕД ЛЬВОВОМ, ПІД ЧАС ОБІДУ.

У такому поспіху ми вийшли 17 липня з табору поблизу Варшави, щоб під командуванням самого гетьмана Потоцького і польного гетьмана Калиновського разом з князем Вишневецьким і хорунжим коронним (О. Конецпольським - Ю. М.), а також командуючим артилерією Пшиемським переслідувати ворога, що зазнав поразки внаслідок трьох битв. Князь Радзивілл зупинився за три милі від Києва. Очевидно, успіх сприяє і литовцям, бо ними було порубано 6000 козаків, серед яких загинув і Небаба. Наша армія протидіє литовським та русинським бунтівникам і самому Хмельницькому, котрого викупили за великі гроші у татар. Бунтівників зібралось у Хмельницького 300000 чоловік, серед котрих є чимало дружніх йому татар. Хан пограбував Україну, багатьох забрав з собою до неволі у свою країну. Й. к. в. чотири дні прохворів у Львові. Він захворів через сморід табірної повітря та (таку ж) воду. У нього були кольки, підозрювали лихоманку, але милостивий Господь не призвів (до серйозної хвороби).

3 серпня ми рушили звідси на Люблін і, слава Богу, всі здорові. Князь Богуєслав (Радзивілл - Ю. М.) йде з й. к. в. назад. Гетьман Потоцький, що став люблінським старостою, невдовзі помер і був похований військом з всіма почестями. Таким чином він гідно скінчив своє життя”.

(Бібліотека Чарторийських у Кракові. - Відділ рукописів. - № 1673.).

№ 12

1651, не раніше 1 серпня. - Вільно (?). - Анонімний лист до невідомого.

”РЕЛЯЦІЯ, ЯКА ПРОДОВЖУЄ ЛИСТА З ВІЛЬНА ВІД 1 СЕРПНЯ.

Литовці завдяки розумному керівництву його княжої мості, литовського гетьмана Януша Радзивілла добилися щасливого прогресу. Вони вбили кілька тисяч козаків, котрі вийшли з Московії і здійснили напад на Литву біля Смоленська. Згаданий князь обложив із своєю армією Чернігів, де знаходилося у безпеці чимало визначних козаків та вищих (їхніх) офіцерів. Потім, сподіваючися невдовзі покінчити з обложеними і очистити весь Сівер від козаків та ребелізантів, князь поспішив до Києва, щоб з’єднатися з польською армією. Селяни, що збіглися до Києва, написали до коронного гетьмана Потоцького і, піддаючися королівській милості, просили заступництва і помилування у його королівської величності як вірні піддані, котрі були вірними, а збунтувалися, піддавшись на умовляння та

примус козацьких офіцерів. Після цього всі містечка, розташовані в Україні, добровільно піддавалися гетьману.

Згаданий Потоцький після того, як король поділив війська на три частини, рушив із своєю частиною на Бар. Польний гетьман Калиновський рушив на Київ, а князь Вишневецький - на Лубни (?) з третім корпусом.

31 липня й. к. в. ще перебував у Львові і ще не знали, чи він повернеться до армії, чи буде йти на Варшаву. Король мав прийняти рішення: чи виступити для повного придушення ворога, чи покинути армію”.

(Бібліотека Чарторийських у Кракові. - Відділ рукописів. - № 1673. - С. 267. - Копія.).

№ 13

1651, серпня 22. - Краків (?). - Запис королівського секретаря Єроніма Піночі.

”22 (числа) прийшли листи від пана краківського (М. Потоцького - Ю. М.), в котрих повідомляє, що залишивши пана Пшиємського при артилерії та піхоті під Любартовим, сам з кіннотою пішов за Дніпро, особливо тому, що вже пан гетьман польний литовський (Я. Радзивілл - Ю. М.) вступив до Києва. Цей пише до й. к. м. про те, що йому дали (король) наказе робити: чи за Дніпро йти з військом, чи під Чернігів повернутися, де козаків укріпилося під 40000. Хмельницький у Переяславі одружився з багатою козачкою. Пан староста калуський прийшов до Котельні, своєї маєтності, де був Підгорецький з 800 душ, якого звідти він вигнав. Наші деякі чати пішли за Дніпро. Іспанський посол мав приватну аудієнцію у й. к. м. і досить довгу”.

(Держархів у Кракові. - Ф. “Зібрання Піночі”. - № 363. - С. 588. - Оригінал (?)).

№ 14

1654, вересня 7. - Глибоке. - Лист католицького ченця з ордену босих кармелітів до невідомого.

”Копія листа босого кармеліта з Глибокого, писаний дня 7 вересня 1654.

Наш столяр, котрий прийшов додому за грошима за викупом за себе і вже з цими грошима завтра або в середу вирушить, говорить, що досі Полоцьк стоїть пустим. Воевода (московський) не має при собі і п'ятсот піхотинців, та й ті абиякі, хворі й помираючі. Всю свою артилерію, що мали, тобто 15 гармат, вивезли, тільки наша залишається на замку, та ще шість коротких гарматок у міської брами. Сам (він) ніколи ані в замку, ані в місті не ночує, але в полі за містом, боячися наших; часті тривоги у них бувають ні з того, ні з сього. То ж діється і в Дисні, тільки 200 піхотинців має при собі і то наших вибранців наполовину з ними; і тепер беруть вибранців у воеводстві, тут в наших маєтностях і сусідських, бояри в королівщині від них чинші беруть, меди і тих самих набрав і шпигунів, скільки хочеш, коли б було кому, бо своїх не посилають нікого, не довіряють селянам, не мають нікого. У минулу середу спалили Сарковщину і Германовичі через те, що гуменці постерегли люд в засіці під Дисною, одного шляхтича з двома хоругвами показного (?) люду з іншими селянами; котрі дали москві знати про них, там же тоді москва з гуменцями зібравшись, пішла їх громити. Але ці стривожилися, бо германовці перестерегли їх, і самих трохи прийшло їм на допомогу. Як наступати стали гуменці з Москвою, то застали їх готовими до бою, нічого не вчинили і взагалі зазнали поразки, хоча це було в тісному місці і не могли бити ворога, (як прагнули). Вони через цей запал спалили оті маєтності, є однак і в людях шкода, бо поховалися по лісах”.

(Держархів у Кракові. - Ф. “Зібрання Піночі”. - № 363. - С. 1205. - Копія. Згадка про цей лист міститься у листі князя Б. Радзивілла від 9. IX. 1654 р., опублікованому А. Грабовським в кн.: “Ojcryste spominki. Krakiw”, 1845. - Т. 1. - С. 128-129).

Додатки

№ 1

1649, лютого 13. - Касик (?). - Лист шляхтича Нестора Ясинського до князя Міхала Кароля Радзивілла, крайчого Великого князівства Литовського.

“...тепер наші взяли Стародуб і всіх, кого захопили з тих зрадників, порубали, а в’язнів, найбільше жінок, визволили, котрі говорять про цю пані з дому Куницьких, що вона з своїми дьтими пропала, коли ці зрадники захопили Стародуб”.

(АГАД. - Ф. “Архів Радзивіллів”. - Відділ V. - № 5944. - Оригінал.).

№ 2

1649, червня 5. - Табір під Речицею. - Лист Г. Мирського, стражника Великого князівства Литовського, до князя Я. Радзивілла.

Вже чотири тижні (неприятель) близько підійшов, про що я написав одного листа, а другий лист, писаний два тижні тому, ще не отримав відповіді, що є дивним. Повідомляю, що я відправив до Лоева п. Шалевського з кількома сотнями людей для язика. Той, нападши, застав лоевського сотника з частиною його сотні. Він цих погромив, а самого сотника живцем прислав до мене, якого вчора до мене привели. Я зразу ж наказав його допитати і його конфесату (протокол допиту - Ю. М.) відсилаю, з якої краще зрозумієш справи. Для порятунку вітчизни не бачу іншого засобу, як послати вашій князівській мості до всіх воеводств і повітів, щоб зразу ж сідали на коней, бо без сумніву й напевне посилюється небезпека. Цього козака збережу до приїзду вашої князівської мості. Під Гомель на минулому тижні п. Юшкевич ходив, привів до мене понад десяток селян, їхню конфесату відсилаю в. кн. м., а з них (полонених), взявши присягу вірності, відпустив, давши листа до волості, аби до міста не впускали (їх). Про військо Великого князівства Литовського повідомляю, що збираються люди з Стрешина, прийшов й полк в. кн. м. з іншими загонами, але дуже втомлений. Сьогодні до них висилаю роти п. Раецького і п. Роба, щоб поспішали. Табору не укріплюю з певних міркувань, чекаю в. кн. м., пороха зі свинцю мало, нема й 10 діжок, і артилерія слабка, фурмани знуждені. Велика нестача всього, важко дістати хліба і провіанту, військо втратило бажання служити через нестачу всього. Я написав сьогодні листа до Могилева до панів. Ці зрадники не тільки самі не хочуть віддавати повинності, але й забороняють везити провіант до табору. Кажуть, що в Орші мають бути припаси для вогнепальної зброї.

(АГАД. - Ф. “Архів Радзивіллів”. - Відділ V. - № 9752. - С. 46. - Оригінал.).

№ 3

1649, липня 26. - Табір під Лосвом. - Лист невідомого шляхтича князя Я. Радзивілла (?) до короля Яна-Казимира.

“Я був би радий не тільки щоденно, але й щогодини доносити в. к. м. про те все, що діється...”

Доповідаю, що у Речиці залишено добрий гарнізон, а інші війська підійшли до неприятеля, який потужно обороняв переправу. Спочатку піхоту послав, на цьому боці Дніпра, де Сож ріка, що дорівнює Дніпру, до Дніпра впадає, висадив піхоту. І цю переправу теж боронив неприятель, але все-таки наші її взяли, а ставши там, через Сож перестрілювалися з неприятелем до ночі. Тоді піхота кинулася (в бій) і добре збагатилася при взятті міста. Через це у неприятеля сильно підупав дух. Між тим, потім були сутички... добірного війська бл. 2000 човнами було тихо перевезено, на низу вони переправилися і виступили в тил неприятелю, а цій піхоті я наказав байдаками переправлятися. Цього ж вечора з роз'їздів і з пошуків провіанту челяддю було принесено звістку, що неприятель переправився через Прип'ять. Мали ми боронити і від ворожого табору і Речицю обороняти. Терміново наказав йти до Речиці п. Павловичу, ротмістру, при ньому рейтарська хоругва полка п. Тизенгаузена, п. Бердзіковського з козацькою хоругвою, п. Ремановського з козацькою хоругвою, п. Довгалло з козацькою хоругвою, п. писаря польного Великого князівства Литовського, п. Раецького, драгунська рота і п. Ельсніця. Якщо ж вони у Речиці неприятеля не знайдуть, то мають з'єднатися з гусарською хоругвою п. гетьмана великого і пана перновського воеводи, про котру я мав відомості, що вони йдуть того неприятеля громити. Потім їм всім треба повертатися на Брагин в тил і там з'єднатися з моїм п. поручником, котрий коле очі неприятелеві з моєю гусарською хоругвою, також і пана смоленського воеводи, п. стражника, п. Карпського, п. Мелешка, п. Гонсевського, додавши їм 150 відряджених туди драгунів і 5 значків челяді. За провідника буде п. Бялбжеський, слуга князя Вишневецького, котрий є урядником в Брагині; цей має понад десять кіннотників. Нам важко, бо неприятель має “язиків” від нас “від перекинчиків та втікаючої від голоду

челяді лужної. До того ж велике речам нашим військом запізнення через нестачу військового спорядження, насамперед пороху“, допікає голод бідній піхоті, бо неприятель зайняв шлях найродючіший і населений. “У цьому виявилися особлива впертість і отруйна хлопська злість, що жодної перестороги і відомості ми не можемо мати, ні шпигунів, ні караулів, хоч і приплачуючи, ми не можемо дістати“. Селянство чинить бунти і сваволю.

(Національна бібліотека у Варшаві. - Відділ мікрофільмів. - № 49428. - Арк. 306 зв. - 308 зв. Оригінал знаходиться у рукописі № 931 з ф. “Бібліотека ординації Замойських”, що зберігається у ВР відділі рукописів цієї ж бібліотеки).

№ 4

1649, серпня 12. - Табір під Речицею. Лист князя Я. Радзивілла до підканцлера Великого князівства Литовського.

Неприятель свій бунтарський гарнізон залишив у Гомелі, обложив Чичерськ, а біля Прип'яті масу гультайства розіслано, яке блукає довкола, свої купи спрямовує до Литви.

(Національна бібліотека у Варшаві. - Відділ мікрофільмів. - № 49428. - Арк. 317-318. - Оригінал знаходиться у рукописі № 931 з ф. “Бібліотека ординації Замойських”, що зберігається у відділі рукописів цієї ж бібліотеки).

№ 5

1649, серпня 28. - Табір під Речицею. - Лист князя Я. Радзивілла до підканцлера Великого князівства Литовського.

Через хвороби втрачено багато кінноти, щодо лужної челяді, яка виходить на волюсть заради провіанту і трави, то через зраду нецнотливих хлопів, її або вбивають, або видають козакам“. Через це піхота дуже змучена.

(Національна бібліотека у Варшаві. - Відділ мікрофільмів. - № 49428. - Арк. 322 зв. - 324. Оригінал знаходиться у рукописі № 931 з ф. “Бібліотека ординації Замойських”, що зберігається у відділі рукописів цієї ж бібліотеки).

№ 6

1649, листопада 28. - Мозир. - Лист шляхтича Семена Павші до польного гетьмана литовського, князя Я. Радзивілла.

Маю достовірні відомості, що неприятель щось замислив, вдень і вночі я відправляю сторожу... Нема хліба, у цьому краю ми не тільки не можемо отямитися від тяжкого голоду, але й решта, вважай, наших загине через страшні хвороби. Нема ні сіна, ні вівса, бо всі луки затоптані, посилаю двох (вояків) з мого полку до в. м.

(АГАД. - Ф. “Архів Радзивіллів”. - Відділ V. - № 11448. - Оригінал.).

№ 7

1651, червня 9. - Лист Ельжбети Абрахамовичової з Туліна Горностаївщини, вдови по О. Дроговському, сину троцького воєводи Миколая Дроговського до Великого гетьмана литовського, полоцького воєводи Я. Кишки.

Понад 10 тижнів тут на квартирах стоять жовніри з полку стольника Великого князівства Литовського, підхорунжого п. Тизенгаузена. Вони вимагають хліба, а його нема, бо “не маю хліба у такому тяжкому моему стані, коли неприятель плундрує мої українні маєтності“.

(АГАД. - Ф. “Архів Радзивіллів”. - Відділ V. - № 27. - Оригінал.).

№ 8

1651, червня 24. - Мозир. - Лист шляхтича Олександра Ловенецького до великого гетьмана литовського Я. Кишки.

Мозирський повіт знищений вже четвертий рік. Такі великі знищення були спочатку від козаків, а потім і від панів жовнірів, що вже й ми самі в інших домах не можучи жити через великі напади, по різних воеводствах і повітах тулимося. Тепер посполите рушення збирається; в. м. зволив і наш знищений повіт послати під Туров до Новгородського воеводства. Ми, маючи ворога вже біля себе, якби покинули наш повіт і рушили б назад, то

мусила без нас зовсім загинути наша худоба, якщо в. м. не визволить наш повіт, котрий знаходиться на самому вістрі (небезпеки) від цього гультяйства. Звольте залишити у нашому повіті (війська) Берестейського і Смоленського воеводств. Прошу дати наказ.

(АГАД. - Ф. "Архів Радзивіллів". - Відділ V. - № 8955. - Оригінал.)

№ 9

1651, червня 29. - Табір біля Речиці. - Лист шляхтича Марціна Казимира Сеницького до С. Мирського, стражника Великого князівства Литовського.

"Вчора мені віддали листа від в. м., м.м. пана, а перед тим, крім одного, в Мінську... відповідаю на цей лист. Відсилаю 1580 зл. " Далі йдеться про складну ситуацію з провіантом у війську, "квасу й не питай, завжди вода, досі стояли у одному шалашу зі мною, на це нарікає вся рота", бракує грошей.

(АГАД. - Ф. "Архів Радзивіллів". - Відділ VII. - Коробка 4. - № 12. - С. 1. - Оригінал.)

№ 10

1654, листопада 5. - Лист Шляхтича Раховського до О. Конєцпольського, хорунжого коронного.

Сповідь про те, що Смоленськ капітулював перед царськими військами, тепер неприязнь йде до Березини.

Калараші молдавського господаря принесли вісті, що "Новий хан (Мухамед-Гірей IV - Ю. М.), лаючи послів Хмельницького, в ярості наказав їм повідрізати носи та вуха й повернув, залишивши ще при собі деяких (з них)". Яскульський та Корицький (посли Речі Посполитої - Ю. М.) були у хана. Хан наказав калга-султану готуватися з ордами до виступу, щоб з першими холодами, не затягуючи, стати в Україні. Була велика конфузія між козаками та черняками, як пише пан обозний коронний (Стефан Чарнецький - Ю. М.), бо, "не покладаючи на москву надії, дуже бояться ляхів і татар". Всі козацькі роз'їзди, які відправилися проти Польщі, повернулися назад. "Козак Криса, котрий передався (до поляків - Ю. М.) під Берестечком, взяв приповідний лист (для найму) сотні козаків на жолд Речі Посполитої; взяв і іншого листа на тисячу добровольців, прагнучи воювати москву способом Лісовського. Щастя йому, Господи Боже". Пан Морштин поспішає до Швеції. До Англії з цим же відправлено пана де Би, резидента й. к. м голландського.

(АГАД. - Ф. "Архів Замойських". - № 3031. - С. 44. - Оригінал.)

№ 11

1654, кінець року (?). - Лист невідомого до невідомого.

Москва від Полоцька йде до Вільна, на цьому тижні взяли Люблін. Нема сил для протидії, нема оборони Вільну, шляхта не хоче йти в посполите рушення, москва штурмує до Вітебська і Мстислава. "Гомель на московському кордоні, під ним козаки провели кілька невдалих штурмів, там і старшого їх було забито, тепер (Гомель) в облозі від козаків, вже того замку важко втримати, бо пішло багато (вояків) від князя й. м. Якщо (Гомель) козаки візьмуть, тоді зможуть йти до Литви.

(АГАД. - Ф. "Архів Замойських". - № 3031. - С. 46-47.)

№ 12

1655, жовтня 2. - Речиця. - Лист шляхтича Г. Гулевича до князя Богуслава Радзивілла.

Повідомляє про тяжкі бої 27 і 28 вересня. "Інших відомостей не маємо, тільки та, що король й. к. м. мав із 1500 людей йти до цього зрадника Хмельницького".

(АГАД. - Ф. "Архів Радзивіллів". - Відділ V. - № 5524. - Арк. 4. - Оригінал.)